

Kampen om subjektiviteten

- En neo-foucaultiansk analyse af den senkapitalistiske magts subtile former

Lars Poulsen

Specialeafhandling i filosofi, februar 2006

Institut for Medier, Erkendelse og Formidling, Københavns Universitet

Vejledere: Finn Collin (filosofi), Morten Nissen (psykologi)

Del 1: Indledende overvejelser	1
1.1 Introduktion	1
1.2 Det sociale er skjult magt - kapitalistisk magt er en særlig 'anonym' form	3
1.3 Om at læse Foucault - baglæns!.....	5
Del 2: Magt og subjektivitet	8
2.1 Foucault: magt som det sociales grundform	8
2.2 Det foucaultianske magt-begreb er også et subjekt-begreb	11
2.3 Magt og subjektivitet i psykoanalytiske teorier.....	15
2.3.1 Det ubevidste	16
2.3.2 Begæret og det sociales dialektik	19
2.4 Den foucaultianske tilgang: subjektiviteten som et netværk	22
2.4.1 Opgøret med essentialistiske subjekt-forståelser.....	24
2.4.2 Opgøret med idealistiske subjekt-forståelser.....	26
2.4.3 Subjektet reformuleret: selv-bearbejdning og træghed.....	30
Del 3: Individ og samfund: om subjektivitetens politiske betydning.....	32
3.1 Det politiske subjekt - og subjektivitetens politik.....	33
3.1.1 Konservatisme	34
3.1.2 Liberalisme	36
3.2 Frihed og etik.....	38
3.2.1 Det etiske subjekt.....	41
3.2.2 Hvad for et (kritisk) subjekt?.....	43
3.3 Fra decentral magt til social dominans	46
Del 4: Magt-analytikken som gentænkning af kapitalisme-kritikken.....	52
4.1 Magt-analytikken: mellem ideologi og strukturel magt.....	53
4.1.1 Ideologi, diskurser og praksis-regimer	55
4.1.2 Struktur/aktør: om det politisk-etiske handlerum i den kapitalistiske økonomi	59
4.1.3 Produktions-relationernes tvang og kapitalismens flertydighed.....	61
4.2 Ideologi og frihed.....	64
4.3 Generelle betingelser for senkapitalistisk subjektivering	68
Del 5: Neoliberalismens etiske udfordring.....	70
5.1 Neoliberalismen som afpolitisering	71
5.2 TINA-tænkningen: markeds-liberalisme og konservativ tilpasning	72
5.3 Det neoliberale subjekt	75
5.4 Normativitet og kapitalisme.....	76
5.4.1 En neo-foucaultiansk tilgang til normativitets-problematikken	79
5.4.2 Senkapitalismens magt-former genovervejet	82
5.5 Kritik og modmagt.....	85
Konkluderende	88
Litteratur.....	90
Summary.....	97

Kampen om subjektiviteten

- En neo-foucaultiansk analyse af den senkapitalistiske magts subtile former

Del 1: Indledende overvejelser

"... la philosophie est justement ce qui remet en question tous les phénomènes de domination à quelque niveau et sous quelque forme qu'ils se présentent - politique, économique, sexuelle, institutionnelle." (Michel Foucault (1984/94a), s. 729.)¹

1.1 Introduktion

Magt er allestedsnærværende i det sociale liv. Ikke fordi alt er magt, men fordi al tænkning, alle handlinger, osv. implicerer magt, er påvirket af magt og er tæt sammenvævet med magt.

Dette er udgangspunktet for Michel Foucaults magt-analytik. Med Foucaults tilbagevendende formuleringer af magt som 'en måde bestemte handlinger modificerer andre handlinger' eller som 'handlen på andres handlen'², fremstår magt som noget grundlæggende i alle sociale relationer. Det er dette brede, socialfilosofiske snarere end traditionelt politologiske begreb om magt, der er den nyskabende kerne i Foucaults tænkning. Men hvor magt, således forstået, i udgangspunktet er noget uomgængeligt, kan magt-udøvelsen i bestemte sociale formationer antage en stivnet, hierarkisk form, det Foucault betegner som 'dominans'. At kritisere enhver form for sådan social dominans, er for Foucault filosofiens vigtigste opgave³.

Min grundlæggende tankegang vil i denne afhandling være, at vi med en magt-analytisk tilgang à la Foucaults (men ikke nødvendigvis præcis som Foucaults) udstyres med et perspektiv, der faktisk gør det muligt at varetage denne opgave: dvs. at kunne analysere og forstå en række forskellige spørgsmål omkring magt og dominans i vores samfund - herunder hvorfor og hvordan

¹ "... philosophy is that which calls into question domination at every level and in every form in which it exists, whether political, economic, sexual, institutional..." (Foucault (1984/97), s. 300-301.)

² Foucault (1982), hhv. s. 219 og 224.

³ Jf. citatet ovenfor.

forskellige dominans-former i det senkapitalistiske samfund er blevet så 'alment accepterede', eller i hvert fald hvorfor modstanden mod disse har været svindende.

I den kritisk-teoretiske tradition har den generelle problematik omkring individernes integration i den kapitalistiske samfundstotalitet, som f.eks. formuleret af Max Horkheimer i 1931⁴, været set som et spørgsmål om at analysere forholdet mellem den samfundsmæssige organisering af økonomien, den individuelle psyke og de i samfundet udbredte kulturelt-ideologiske forestillinger. Ud fra den erkendelse, at den centrale kritisk-teoretiske problemstilling, om hvorfor (flertallet af) mennesker i vores samfund accepterer de eksisterende dominans-strukturer⁵, ikke kan besvares så simpelt, som ved at henvise til et enkelt eller nogle få altforklarende principper eller forhold (som f.eks. i marxistiske ideer om 'ideologisk bevidsthed', økonomiens determinans, m.m.), vil jeg forsøge at vise, hvordan en magt-analytisk tilgang dog alligevel kan bidrage med en slags "svar" på - eller i hvert fald en øget forståelse af - hvad årsagerne er til den udbredte sociale ro og integration i den senmoderne kapitalisme. Min tanke er, at forholdet mellem disse tre niveauer, som Horkheimer peger på - og som er omdiskuteret i den marxistiske og kritisk-teoretiske tradition - bedst kan belyses gennem magt-begrebet, og det vil i særdeleshed sige vha., hvad jeg kalder en Foucault-inspireret, magt-analytisk tilgang.

I forsøget på at forstå, hvorfor mennesker er tilbøjelige til at acceptere diverse, kapitalistiske og andre, dominans-former, vil min fremgangsmåde i denne afhandling være som følger: Efter nogle indledende generelle overvejelser ift. afhandlingens tema, bl.a. ift. forskellige slags Foucault-læsninger (del 1), vil jeg, via en fremstilling af grundtrækkene i Foucaults analyser af magtens former, vise, hvorfor overvejelser over den menneskelige subjektivitet er af største vigtighed for en sådan magt-analytisk tilgang. Jeg vil her argumentere for, at der foregår en vedvarende social-diskursiv kamp om subjektiviteten, således at denne må forstås som en individuelt-specifik subjektiv konstitution, der grundlæggende er *magt-formet* (hvilket overses i,

⁴ Max Horkheimer (1931), især s. 31-33.

⁵ Dette meget politiske spørgsmål, om hvorfor mennesker accepterer kapitalismen, kan også (alt efter ønske) formuleres mere 'neutralt', traditionelt socialvidenskabeligt som spørgsmålet om, hvad der modvirker sociale konflikter - og dvs. sikrer samfundsmæssig integration (de to spørgsmål er i høj grad overlappende). Jeg vil i denne afhandling veksle lidt mellem formuleringer af begge slags.

hvad vi kan kalde essentialistiske og idealistiske opfattelser af subjektet) (del 2). Derudfra vil jeg skitsere, hvordan sådanne alternative subjekt-opfattelser på problematisk vis indgår i konservativ og liberalistisk ideologi - og hvordan en foucaultiansk forståelse kan overskride disse, og pege på mulighederne for en etisk-kritisk holdning hos individet, hvorved den ofte ubevidste understøttelse af social dominans kan forsøges undgået (del 3). Derefter vil jeg så diskutere en række problemstillinger, der traditionelt har været vigtige i den kritiske samfundsteori, særligt omkring magt, subjektivitet og ideologi. Jeg vil her, gennem en Foucault-inspireret analyse, forsøge at vise, hvordan de senkapitalistiske dominansformer, bl.a. i det moderne arbejdsliv, må forstås ud fra, hvordan de komplekse og historisk specifikke former for strukturel, epistemisk-diskursiv og særligt praktisk-disciplinær magt - og samspillet herimellem - bidrager til individers integration i det generelle magt-apparat (del 4). Endeligt vil jeg argumentere for, at de seneste årtiers neoliberale samfundsudvikling, med dens generelle afpolitisering af det offentlige liv, har ført til udviklingen af, hvad vi kunne kalde en neoliberal subjektivitetsform, der i forøget grad passer ind i senkapitalismens magt-apparat - og som dermed bidrager til yderligere at stabilisere dette. Denne samfundsmæssige situation har aktualiseret en række problemer i Foucaults tilgang, hvorfor jeg afsluttende vil forsøge at skitsere, hvordan der i en nutidig, 'neo-foucaultiansk' tilgang kunne være perspektiver for udviklingen af subjektive og sociale former, der er frigjort fra senkapitalismens subtile dominans-former (del 5).

1.2 Det sociale er skjult magt - kapitalistisk magt er en særlig 'anonym' form

Den grundlæggende tese i denne afhandling vil være, at der i vores samfund - og vel faktisk i alle samfund - gør sig en række former for magt gældende, former, der i vidt omfang er ubevidste, eller ikke erkendte af samfundets medlemmer. Denne magt består bl.a. dels i forskellige sociale praksisser og dels i forskellige tankegange og forståelser knyttet til disse. Der synes i ethvert samfund at måtte være sociale og kulturelle praksisser og forståelser, som individerne ikke tænker nærmere over i dagligdagen - eller i det hele taget, men som alle ikke desto mindre tager del i⁶. Dette kan være praksisser med et minimum af refleksion og/eller kommunikation

⁶ Jf. Charles Taylor (1995), kap. 4, bl.a. s. 76-77 og Foucault (1984/97a), s. 200ff.

involveret - eller det kan være *elementer* ved de hertil knyttede diskurser og tankeformer, der er ubevidste eller 'tages for givet'. Sådanne tankegange og diskurser kan f.eks. implicere magt, idet de med deres beskrivelser, af hvordan 'verden er', kan være med til at lade sociale relationer og praksisser "stivne", så at sige - dvs. f.eks. fremstå som 'naturlige' eller 'uforanderlige' - på trods af at disse måske er med til at fastholde undertrykkelse og uretfærdighed, forhold der kunne være anderledes. Hvor det i tidligere, præ-kapitalistiske samfund i højere grad var tydeligt, hvordan de politiske magt-relationer så ud i forskellige sammenhænge, f.eks. at godsejeren, biskoppen eller familiefaderen var den, der udøvede dominans, og havde den offentligt anerkendte "ret" til dette (selv om dette selvfølgelig ikke *altid* var så entydigt), synes magten i det senmoderne samfund at være blevet 'anonymiseret', på den måde at det ikke er klart, *hvem*, der udøver den, eller *at* nogen udøver den. I hvert fald i de liberal-kapitalistiske demokratier har alle mennesker formelt set de samme grundlæggende sociale og politiske rettigheder, en høj grad af frihed til at bestemme over sit eget liv og ret til deltagelse i de politiske beslutningsprocesser. Men ud over at det kan påvises (hvilket er en klassisk marxistisk kritik⁷), at denne formelle lighed ikke er reel, er det endvidere muligt at vise, hvordan en række forskellige - ofte uproblematiserede - magt-teknikker og magt-relationer på det sociale mikro-niveau i et samlet magt-analytisk perspektiv faktisk viser sig som sammenføjede i en generel magtstruktur eller et 'magt-apparat', der omvendt virker tilbage på og forstærker de enkelte, lokale magt-relationer - og således på subtil vis fastholder de generelle dominans-forhold i vores samfund.

I dette perspektiv, som jeg vil prøve at udfolde i det følgende, bliver det mere forståeligt, hvorfor de herskende dominans-relationer synes så fasttømrede. Spørgsmålet bliver her forskudt til at være, hvordan mennesker dog f.eks. skulle kunne udvikle og fastholde en dominans-transcenderende subjektivitet (dvs. en dominans-overskridende måde at opleve, tænke og handle på), når en række - relativt omfattende og stærke - magt-forhold og magt-praksisser modarbejder dette? De forhold, som jeg her vil analysere, er bl.a. forekomsten af bestemte udbredte nødvendighedslogikker omkring det overhovedet at klare sig i vores samfund (så at sige at 'overleve' fysisk, socialt og psykisk), forskellige *kontekst*-specifikke udøvelser af magt i den kapitalistiske økonomi (bl.a. ud fra førnævnte generelle 'nødvendigheder') og diverse ideologisk-

⁷ Jf. f.eks. Marx & Engels (1846/1958), s. 47-48 og s. 53ff., og Pierre Bourdieu (1983), bl.a. s. 241-242 ift. forskellen mellem forskellige sociale gruppers *reelle* mulighed for at udøve samfundsmæssig indflydelse.

diskursive magt-teknikker, m.m. (herunder mere eller mindre diffuse socialt-moralistiske diskurser).

Min konklusion vil være, at snarere end at tale om, at al dominans/magt i de liberal-kapitalistiske samfund er legitim, eller omvendt at mennesker *er* undertrykte, men evt. som 'frivilligt underkastede', er det mere passende med en forståelse, hvor nutidens mennesker ses som 'konfuse'⁸, idet magten er decentral og anonym, hvorfor det er svært at skabe mod-diskurser (og sociale og subjektive mod-praksisser) til de skitserede forhold, med klare - og kontekst-overskridende - værdimæssige omdrejningspunkter (eller evt. bare at tro på disse alternativer).

Mit projekt i denne afhandling er således - ved hjælp af den foucaultianske subjekt-forståelse og den pluralistisk-decentrale magt-forståelse - at forsøge at skitsere den 'magtens mosaik', der får det moderne subjekt og senkapitalismens socialform til at passe så smukt sammen.

1.3 Om at læse Foucault - baglæns!

At læse og fortolke Foucault er ikke nogen ligetil sag. Foucault har både selv polemisk afvist nødvendigheden af at indtage faste teoretiske positioner, som han kan "fastholdes" på⁹, og har da også skiftet positioner i løbet af sit forfatterskab, eller har i hvert fald forskubbet sit teoretiske perspektiv. Dette har bevirket, at mens der er udbredt enighed blandt Foucault-fortolkere, om at hans forfatterskab kan opdeles i tre hovedfaser (groft sagt, ud fra hhv. diskurs/viden, magt og subjektet som analyse-fokus), har det været diskuteret, især hvordan forholdet mellem disse forskellige faser i Foucaults tænkning må forstås.

I Foucaults egen beskrivelse af hans teoretiske udvikling¹⁰ siger han, at hvor han tidligere beskæftigede sig med, hvordan subjektet bliver objektiveret af den magt, der er til stede i diskursive og institutionelle strukturer og praksisser, gik han over til snarere at undersøge,

⁸ Denne generelle beskrivelse udelukker ikke, at nogle mennesker selvfølgelig godt kan være 'uvidende' eller 'ubevidste', andre bevidst kyniske og andre bevidst accepterende, ligeglade eller decideret ydende modstand (hvilket bliver tydeligere i den følgende, mere detaljerede analyse).

⁹ Jf. Foucault (1969), s. 28.

¹⁰ Se bl.a. Foucault (1982), s. 208-209 og (1984/94a), s. 708-709.

hvordan mennesker gør sig selv til subjekter. Men det vigtigste fokus har, siger han¹¹, - trods denne forskydning - altid været på *subjektet*. Flere Foucault-fortolkere¹² har betvivlet troværdigheden af denne retrospektive gengivelse af hans tre foki (med den hævdede kontinuitet mellem disse), og har ment at det var mere adækvat at tale om et afgørende *skift*¹³ i Foucaults tænkning fra hans oprindelige videnskabelige og genealogiske faser, der koncentrerede sig om en *kritik* af forståelser af selvet som rationelt, centreret og selvberørende, til den 'etiske' fase, hvor fokus var på menneskers *selv*-konstituering¹⁴. I modsætning til disse vil jeg i denne afhandling (som et forsøg på at tydeliggøre og udvikle mulighederne i den magt-analytiske tilgang) vælge en anden fortolknings-strategi, hvor jeg forsøger at lave en slags "genlæsning" af Foucault, der ift. sådanne fortolkninger implicerer en forskydning i opfattelsen af, hvad der er det centrale i hans forfatterskab. Jeg har på en vis måde lagt større vægt på diverse mindre skrifter og interviews hos Foucault end på hans 'hovedværker'. - Eller mere præcist har jeg i højere grad læst hovedværkerne *ud fra* nogle af hans senere, mindre skrifter, m.m.¹⁵ Derved har jeg forsøgt at se hans tidligere analyser (først og fremmest af magt og diskurser) i lyset af hans senere betoning af, hvordan mennesker også tager *aktiv* del i den magt-udøvelse, der indgår i subjektiverings-processerne¹⁶.

Det vigtige og nyskabende ved den foucaultianske analyse af magten som bl.a. diskursiv, disciplinært-praktisk og *Selv*-skabende bliver nemlig kun tydeligt, idet det forstås, at magt både er noget, der udøves på subjektet og som subjektet udøver på sig selv og andre. På samme måde som det sociale udgør et netværk af magt-relationer kan den individuelle subjektivitet forstås som et netværk af psykisk indhold - et netværk, der på én gang er åbent og 'trægt', men som altid er formet af psykosocial magt. Den foucaultianske forståelse af magten og af subjektiviteten er

¹¹ Foucault (1982), s. 209.

¹² F.eks. Judith Butler (2003, s. 59ff.), der siger, at i hvert fald hos den tidlige Foucault synes magten som sådan (snarere end subjekt-skabelsen i dens kompleksitet) at være det vigtigste analyse-objekt. Samt Axel Honneth (2003), s. 23.

¹³ For at læseren kan få en ide om de forskellige af Foucaults tanker og teksters kronologiske placering, har jeg derfor ved henvisning til Foucaults tekster hver gang angivet det *oprindelige* udgivelsesår sammen med evt. senere udgivelsesår.

¹⁴ Jf. f.eks. Mark Poster (1989), s. 54. Se også Honneth (2003), s. 20ff.

¹⁵ Her især "The subject and Power" (1982) og "L'éthique du souci de soi comme pratique de la liberté" (1984/94a) (og mere indirekte bl.a. "Qu'est-ce que la critique?" (1978/90), "What is Enlightenment?" (1984/97), samt *L'usage des plaisirs* (1984a) og *Le souci de soi* (1984b)).

¹⁶ Det flertydige begreb 'subjekt' betegner i denne afhandling mennesket som oplevende og handlende væsen, der står i forskellige relationer til objekter, andre subjekter og forhold i verden. Som vi skal se, implicerer dette, at magten kan forme subjektet, og dvs. dets relationer til (forhold i) verden, på *forskellig* vis. Vi kan derfor tale om *måder* at være et subjekt på, eller om subjektivitetsformer.

således tæt forbundne: lidt forsimplet sagt, er magten (også) subjektiv og subjektet er (også) magt.

Ved på denne måde så at sige 'at læse Foucault baglæns' understreger jeg også - i modsætning til visse andre fortolkninger og anvendelser af Foucaults tænkning - at den magt-analytiske tilgang er et kritisk-teoretisk projekt, i den forstand at *analysen* af det senkapitalistiske samfunds sociale former¹⁷ her kombineres med en pegen på muligheder for *overskridelse* af de heri eksisterende dominans-former. Det vigtigste i den foucaultianske tilgang, vil jeg forsøge at argumentere for, er altså - især i dag, to årtier efter Foucaults død - ikke bare (relativerende) videnskritik og diskursanalyse snævert betraget, men *magt*-analyse. Og ikke bare magt-relationer og magt-udøvelse analyseret neutralt, ikke-normativt, som et uomgængeligt træk ved alt socialt liv, men netop som tenderende mod at gå over i stivnede dominans-strukturer, der normativt kan kritiseres, idet de hæmmer menneskers selvbestemte selv-praktikker. Med dette perspektiv kan også senkapitalismens dominans-former, forstærket af den nuværende neoliberale samfundsudvikling, på 'neo-foucaultiansk' vis analyseres som hæmmende for udfoldelsen af menneskers potentialer.

Jeg vil her tale for et 'pluralistisk' magt-begreb, i den forstand at jeg vil forsøge at vise, hvordan mange *forskellige* slags magt gør sig gældende i det moderne samfund. Det vil bl.a. sige, at på spørgsmål som, hvad er det, der gør, at de fleste mennesker i vores samfund accepterer de bestående sociale forhold (eller: hvad skaber social integration?), leder jeg ikke efter én entydig årsagsforklaring, men efter evt. flere komplekse og supplerende "forklaringer". Men omvendt vil jeg dog forsøge at vise, hvordan disse forskellige elementer hænger sammen i et samlet magt-netværk eller -'apparat' (dispositif) for at bruge Foucaults term¹⁸. Som en første, indledende bestemmelse kan vi sige, at den enkelte, konkrete magt-udøvelse (også hos en selv, og i det nære) ikke bare er 'tilfældig', løsrevet - men heller ikke bare *endnu* et udtryk for et bestemt bagvedliggende, altomfattende princip (som de forskellige forekomster kan 'reduceres' til). Men netop en *del* af et mere omfattende magt-netværk, der er komplekst og mangfoldigt.

¹⁷ Jeg benytter her termen 'senkapitalisme' på en løs måde som betegnelse for den senere, udviklede form for kapitalisme, hvor bl.a. klasseforskellene er blevet mindre synlige (i overensstemmelse med f.eks. Theodor W. Adorno (1968/79)).

¹⁸ Jf. Foucault (1977/94a), s. 299ff.

Del 2: Magt og subjektivitet

2.1 Foucault: magt som det sociale grundform

Det vigtigste i det, man nærmest kunne kalde et foucaultiansk paradigme-skift indenfor i hvert fald socialvidenskaberne¹⁹, er Foucaults forståelse af fænomenet magt. Ifølge Foucault er magt traditionelt blevet forstået alt for forsimplet, nemlig som noget, nogen besidder, eller som organiseret omkring et center, som f.eks. staten. Overfor denne forståelse stiller Foucault et langt bredere, Nietzsche-inspireret begreb om magt som noget, der så at sige er allestedsnærværende i det sociale liv, i den forstand at alle sociale relationer (og også alle tanke- og vidensformer) implicerer magt. Dvs. at magt-relationer og magt-udøvelse altid er forbundet med bestemte, ofte ubevidste, måder at forstå og italesætte mennesker, verden og de sociale forhold på - måder, der medvirker til at bekræfte og legitimere bestemte sociale praksisser og relationer fremfor andre - ofte ved at disse fremstilles som 'naturlige' eller 'uundgåelige', hvormed deres historisk kontingente karakter skjules. Og i sådanne diskursivt-sociale processer er de måder, hvorpå mennesker italesætter og forstår hinanden, dvs. os selv og andre som en bestemt slags subjekt, helt centrale:

"This form of power applies itself to immediate everyday life which categorizes the individual, marks him by his own individuality, attaches him to his own identity, imposes a law of truth on him which he must recognize and which others have to recognize in him. It is a form of power which makes individuals subjects ... subject to someone else by control and dependence, and tied to his own identity by a conscience or self-knowledge." (Foucault (1982), s. 212.)

For Foucault er det afgørende at gøre op med den magt-forståelse, han mener at se i mere traditionelle (bl.a. marxistiske) samfundsteorier, hvor magt forstås som en essentielt 'repressiv' magt, der er centreret omkring en bestemt elite eller central instans i samfundet og som denne

¹⁹ Jf. f.eks. Honneth (2003), s. 19-20 eller Nikolas Rose (1996b), s. 37.

kan udøve relativt uproblematisk. Denne juridisk-politiske magt-opfattelse, der er videreført fra tidligere samfund, hvor magt-udøvelse i langt højere grad fandt sted ud fra én suveræn (kongen eller lign.), er i dag forældet:

"Au fond, malgré les différences d'époques et d'objectifs, la représentation du pouvoir est restée hantée par la monarchie. Dans la pensée et l'analyse politique, on n'a toujours pas coupé la tête du roi." (Foucault (1976), s. 117.)²⁰

I sine analyser af det moderne samfunds udvikling viser Foucault, hvordan magten i nyere tid ikke så meget udøves vha. ret, lov og straf, men i langt højere grad, vha. magt-metoder som teknik, normalisering og kontrol²¹ - metoder, der så at sige er 'positive' magt-former, dvs. at deres effekt ikke bare er at forhindre bestemte handlinger, m.m., men at *skabe* subjektet på en bestemt måde, således at det kan leve op til socialt bestemte normer. Og disse metoder, siger han, er udbredte på alle niveauer i samfundet og i en lang række forskellige former, der ofte er uafhængige af statsapparatet og andre centrale magt-instanser. Magt skal dermed forstås som noget langt mere 'decentralt', mangfoldigt og (ofte) anonymt.

I overensstemmelse med dette er det egentlig, siger Foucault²², mere præcist at tale om magt-*relationer* eller magt-*udøvelse*, idet *magten* (i substantiveret forstand) ikke findes. Magt betyder altid en mere eller mindre organiseret, hierarkisk, osv. klynge af relationer. Med denne 'nominalistiske' tilgang understreger Foucault, at hans mål ikke er at udvikle en altomfattende, ahistorisk teori om, *hvad* magt er, men snarere at analysere *hvordan* magt udøves i bestemte komplekse, strategiske situationer i et bestemt samfund²³.

Med sit fokus på denne decentrale magt kan det synes, som om Foucault ikke har noget blik for den samfundsmæssige koncentration af magt, som kritiske samfundsteorier som oftest har fokuseret på. Foucaults intention er dog på ingen måde at fornægte eksistensen af bestemte magt-centre (såsom staten eller bestemte sociale grupper) og strukturer eller koncentrationer af magt,

²⁰ "At bottom, despite the differences in epochs and objectives, the representation of power has remained under the spell of monarchy. In political thought and analysis, we still have not cut off the head of the king." (Foucault (1976/78), s. 88-89.)

²¹ Ibid. Jf. også Foucault (1975): *Surveiller et punir*.

²² Foucault (1977/94a), s. 302.

²³ Ibid., samt Foucault (1976), s. 109 og 122-123.

der formår at udøve stor magt på andre dele af samfundet. Tværtimod er en væsentlig del af hans teoretiske projekt at fremanalysere mere generelle magt-strategier, og hvordan disse kan *organisere* lokale magt-relationer og dermed evt. skabe nye relationer på nye områder²⁴. Men pointen er, at disse for det meste *afhænger* af processer på det sociale mikro-niveau (mikromagt). Begrundelsen for det decentrale fokus skal således findes på to niveauer:

- For det første vil Foucault gøre op med for ensidige, reduktionistiske forståelser af det sociale liv, der hævder ét princip eller et 'niveau' i samfundet (som f.eks. økonomien, klasseinteresser eller lign.) som forklarende ift. andre sociale og kulturelle fænomener. Dvs. at der ikke findes nogen entydig 'top-down'-determination, men tværtimod et komplekst netværk af magt-relationer, hvor en form (eller flere former) for 'meta-magt', såsom staten, står i et gensidigt påvirkningsforhold til multiple, mere lokale magt-relationer.

"... the state can only operate on the basis of other, already existing power relations ... that invest the body, sexuality, the family, kinship, knowledge, technology and so forth these networks stand in a conditioning-conditioned relationship to ... this meta-power..."

(Foucault (1976/2000), s. 123.)

- For det andet definerer Foucault²⁵ den situation, hvor et individ eller en gruppe formår at fastlåse et felt af magt-relationer (f.eks. vha. økonomiske, politiske eller militære midler), hvormed enhver forandrings-bevægelse forhindres og en asymmetrisk relation mellem mennesker bliver permanent, som en 'dominans-tilstand'²⁶. I sådanne situationer kan den eneste udvej være en eller anden form for *frigørelse*.

Med dette begreb om 'dominans' bliver det muligt for Foucault at skelne mellem de flydende magt-relationer, der altid vil være til stede i det sociale liv, og som ikke nødvendigvis er noget 'negativt' (hverken forstået normativt eller som *repressiv* magt), og så den sammenknytning og fastlåsning af disse, der fører til fremkomsten af en generel magtstruktur, hvis konsekvenser breder sig ud i hele samfundet²⁷. Dermed åbnes også op for en analyse af de historiske processer,

²⁴ Foucault (1977/94a), s. 303.

²⁵ Foucault (1984/94a), s. 710-711 og (1982), s. 226.

²⁶ Både *fastlåsnings* af magt-relationerne og *asymmetri* mellem parternes mulighed for magt-udøvelse må siges at være nødvendige betingelser, for at vi kan tale om dominans. Disse to aspekter synes ofte, men dog ikke nødvendigvis altid, at være til stede samtidig.

²⁷ Ibid.

hvorigennem generelle samfundsmæssige dominans-strukturer konsolideres, oftest som følge af længere tids magt-konfrontationer - og i forlængelse heraf, som vi skal se i det følgende, af hvorledes en række subtile magt-former og -teknikker, har medvirket til konsolideringen af senkapitalistiske dominans-former.

2.2 Det foucaultianske magt-begreb er også et subjekt-begreb

Én form, for det jeg har kaldt decentral magt, er den 'nære' eller inter-psykiske magt, der udspiller sig mellem mennesker i dagligdags livssammenhænge, når vi overhovedet 'vil' noget af hinanden, og dvs. forsøger at påvirke hinanden. Der synes her ikke at være nogen skarp grænse mellem "almindelige" former for psykisk påvirkning (magt) og så, hvad vi kunne kalde psykisk dominans. For at forstå fænomenet psykisk magt, og hvordan denne kan glide over i dominans, synes det derfor afgørende, hvordan vi kan forstå den individuelle subjektivitet og det, som Judith Butler har kaldt en 'sårbarhed' i subjektet overfor psykisk dominans²⁸.

I overensstemmelse med den skitserede, historiske karakter af den menneskelige subjektivitet er det i Foucaults forståelse grundlæggende, at subjektet ikke er en substans, der kan gives en universel, ahistorisk bestemmelse af, dvs. ikke er noget primært eller altid selvidentisk, men snarere, som han siger, en slags 'form':

"[le sujet] ... n'est pas une substance. C'est une forme, et cette forme n'est pas surtout ni toujours identique à elle-même. Vous n'avez pas à vous-même le même type de rapports lorsque vous vous constituez comme sujet politique qui va voter ou qui prend la parole dans une assemblée et lorsque vous cherchez à réaliser votre désir dans une relation sexuelle. Il y a sans doute des rapports et interférences entre ces différentes formes du sujet, mais on n'est pas en présence du

²⁸ Butler (1997), s. 20: "How is it that the subject is the kind of being that can be exploited, who is, by virtue of its own formation, vulnerable to subjugation?"

même type de sujet. Dans chaque cas, on joue, on établit à soi-même des formes de rapport différentes." (Foucault (1984/94a), s. 718-719.)²⁹

Men den konkrete ny-konstituering af subjektet i forskellige situationer og kontekster sker i Foucaults forståelse ikke som ud af inteting, som på 'en blank tavle' - den sker ikke løsrevet fra andre dele af subjektiviteten. Man kan sige, at der i den menneskelige subjektivitet altid er en vis 'træghed'. Men spørgsmålet er så, hvordan denne træghed i relationerne mellem subjektets forskellige selv-praksisser og selv-forståelser, m.m. opstår?

Foucault har i sine historiske undersøgelser³⁰ forsøgt at vise, hvordan subjektet har konstitueret sig selv igennem bestemte praksisser, der også altid var bestemte 'sandhedsspil' og *magt*-praksisser. På den måde er subjektet for Foucault grundlæggende et *politisk* subjekt. Med erkendelsen af at subjekt-praksisser også altid er magt-praksisser kan man sige, at forskellige selv-diskurser, selv-praksisser og selv-teknikker altid så at sige kæmper i og om subjektet. Og dem af disse, der er dominerende i det sociale liv, mødes altid af forskellige former for modstand (mod-diskurser og mod-praksisser). Foucault beskriver denne modstand som:

"... des points de résistance mobiles et transitoires, introduisant dans une société des clivages qui se déplacent, brisant des unités et suscitant des regroupement, sillonnant les individus eux-mêmes, les découpant et les remodelant, tracant en eux, dans leur corps et dans leur âme, des régions irréductibles." (Foucault (1976), s. 127.)³¹

I dette, indrømmet kryptiske, citat kan vi øjne, hvad det er for en forestilling, Foucault har om magtens - og modmagtens - indvirkning på subjektiviteten. Mens radikale forandringer af

²⁹ "[the subject] ... is not a substance. It is a form, and this form is not primarily or always identical to itself. You do not have the same type of relationship to yourself when you constitute yourself as a political subject who goes to vote or speaks at a meeting and when you are seeking to fulfill your desires in a sexual relationship. Undoubtedly there are relationships and interferences between these different forms of the subject; but we are not dealing with the same type of subject. In each case, one plays, one establishes a different type of relationship to oneself." (Foucault (1984/97), s. 290.)

³⁰ Især i de to sidste bind af *Histoire de la sexualité*, bl.a. Foucault (1984a), s. 102-103 og (1984b), s. 55ff. Jf. også Foucault (1984/94a), s. 718-719.

³¹ "... mobile and transitory points of resistance, producing cleavages in a society that shift about, fracturing unities and effecting regroupings, furrowing across individuals themselves, cutting them up and remolding them, marking off irreducible regions in them, in their bodies and minds." (Foucault (1976/78), s. 96.)

individer er sjældne, sker forandringer af deres subjektive og kropslige væren oftere, ved at dele af deres tidligere psykiske og kropslige konstituering 'skæres op' og omformes, og organiserer sig på en ny måde, med en ny 'afmærkning' af bestemte 'irreducerbare regioner' i deres krop og bevidsthed.

Med Foucaults magt-begreb i mente må disse 'modstandspunkter' forstås, ikke som nogen, der befinder sig *udenfor* magten, men som en anden (slags) magt-udøvelse, som en 'modmagt'³². Idet magt altid er relationel, og der overalt i netværket af magt-relationer er punkter af modstand, kan man således sige, at magt-relationerne også er *i* individet:

"Tout comme le réseau des relations du pouvoir finit par former un épais tissu qui traverse les appareils et les institutions, sans se localiser exactement en eux, de même l'essaimage des points de résistance traverse les stratifications sociales *et les unités individuelles*."

(Foucault (1976), s. 127, min kursivering.)³³

På spørgsmålet, om hvad det er, der muliggør subjektets 'sårbarhed' overfor psykisk dominans, fremstår det altså klart af den foucaultianske analyse, at dette subjekt i hvert fald ikke er det klassiske "kartesianske", selv-identiske og selvtilstrækkelige subjekt, der handler rationelt i verden ud fra egne selv-transparente præferencer. Dette ville højst møde social magt i form af ydre forhold, der sætter *negative* begrænsninger på subjektets handlemuligheder, ikke den slags magt, der præger subjektiviteten selv, dvs. individets måde at føle og tænke på, osv. Men på samme måde som at denne magt-analyses subjekt ikke kan ses som forudgivent, og løsrevet agerende ift. de sociale og diskursive magt-praksisser, kan det omvendt heller ikke forstås som værende totalt 'indbundet' i disse praksisser, således at subjektiverings-processerne skulle forløbe uproblematisk og 'opslugende', uden nogen uoverensstemmelse mellem subjektet og de sociale krav og forventninger, som subjekt-positionen implicerer. Tværtimod må magtens effekter forstås ud fra den særegne individuelt-subjektive organisering af psykisk og kropslig væren, med bestemte selv-relationer, som den enkelte har udviklet ud fra sin særlige livsbiografi.

³² Jf. Foucaults beskrivelse af, hvordan enhver modstand og mod-diskurs altid også selv implicerer en form for magt, bl.a. Foucault (1976), s. 126-127.

³³ "Just as the network of power relations ends by forming a dense web that passes through apparatuses and institutions, without being exactly localized in them, so too the swarm of points of resistance traverses social stratifications *and individual unities*." (Foucault (1976/78), s. 96.)

Det er herudfra, at subjektet kan og må forholde sig aktivt til den sociale magt - men netop ved at benytte sig af de diskurser og idealer, der er til rådighed i den sociale kontekst.

"... si, maintenant, je m'intéresse en effet à la manière dont le sujet se constitue d'une façon active, par les pratiques de soi, ces pratiques ne sont pas néanmoins quelque chose que l'individu invente lui-même. Ce sont des schémas qu'il trouve dans sa culture et qui lui sont proposés, suggérés, imposés par sa culture, sa société et son groupe social. (Foucault (1984/94a), s. 719.)³⁴

På denne måde kan vi give mening til Foucaults centrale pointe, om at det at være et subjekt har to betydninger: ikke bare at være 'underkastet' psykosocial magt, men også at være bundet til ens identitet af samvittigheden eller *selvbevidstheden*³⁵.

Bl.a. det forhold, at magt-relationer ofte, ifølge Foucault³⁶, materielt kan gennemtrænge kroppen på en dybtgående måde uden at subjektet er bevidst om dette, og til tider endda uden at bestemte mentale repræsentationer behøver formidle disse, har dog fået visse Foucault-fortolkere, såsom Butler³⁷, til at kritisere ham for at have et reduktionistisk begreb om det psykiske. Hans begreb om subjektiviteten er så at sige uden 'dybde' eller fylde - hvorfor diskurserne (eller socialiteten) fremstår som 'determinerende' ift. subjektet³⁸. Det er jo i den udstrækning, at social magt fungerer som psykiske normer, at den fungerer bredere og på mange måder mere effektivt end eksplicit tvang. Men samtidig hermed skaber den også individuel subjektivitet på uforudsigelige måder, bl.a. nye refleksivitets-måder, hvormed magtens 'internalisering' i subjektet bliver mere skrøbelig. Denne psykiske subjektiverings-modalitet kan således både medføre, at nogle (diskursive) magt-former antages af subjektet på en begrænsende måde, mens andre skaber grundlaget for, at subjektet kan være 'genstridigt', og udvikle nye refleksivitets- og/eller modstands-former. Selv om det, som redegørelsen ovenfor burde vise, ikke synes rimeligt at fortolke Foucault 'deterministisk'³⁹, kan det således godt være rigtigt, at det hos Foucault er

³⁴ "... if I am now interested in how the subject constitutes itself in an active fashion through practices of the self, these practices are nevertheless not something invented by the individual himself. They are models that he finds in his culture and are proposed, suggested, imposed upon him by his culture, his society and his social group." (Foucault (1984/97), s. 291.)

³⁵ Jf. citatet ovenfor, s. 8.

³⁶ Foucault (1977/94b), s. 231.

³⁷ Butler (1997), s. 86-87.

³⁸ Jf. også Honneth (1989), s. 188 og 210.

³⁹ I hvert fald ikke hvad angår den sene Foucault (jf. diskussionen omkring hans forskellige faser i kap. 1.3).

uklart, hvorfor subjekter antager nogle sociale værdier og diskurser frem for andre. Der er brug for en teori, siger Butler⁴⁰, om hvordan subjekter, på et ubevidst plan, udvikler begærs-mæssige tilknytninger til bestemte (sociale og diskursive) magt-former.

Som vi skal se i de følgende overvejelser over dette 'problematiske' forhold mellem individet og den subjektiverende socialitet, har Foucaults analyser af subjektiviteten haft karakter af én lang diskussion med bl.a. den psykoanalytiske tradition.

2.3 Magt og subjektivitet i psykoanalytiske teorier

Den form for mikromagt, som kan siges at være mest omfattende tematiseret i den psykologiske tradition, kan måske bedst indfanges med betegnelsen 'psykisk magt'. Dette begreb kan ud fra den magt-analytiske tilgang bruges til at indfange to grundlæggende måder, hvorpå den menneskelige subjektivitet kan ses som en magt-konfiguration:

- For det første ud fra magten som *intrasubjektiv*: forskellige diskurser og selvteknikker kæmper i os, så at sige - og subjekter kan forandre sig, dvs. udvikle nye relationer til sig selv, ved at opdage, eller blive tvunget til at antage, nye selv-forståelser, værdier, m.m. (bl.a. pga. den *intersubjektive* magt). De subjektivitetsformer, der således er mulige, er et resultat af sociale og politiske forhold og kampe.
- For det andet ud fra magten som *intersubjektiv*: vi benytter os af bestemte magt-teknikker (diskurser, selvteknikker, m.m.) overfor andre mennesker, når vi 'vil' noget af dem - magt-teknikker, der bliver tilgængelige for os i den specifikke sociale og kulturelle kontekst, hvori vi indgår.

Disse to forhold er i den (social)psykologiske tradition, og i særdeleshed i psykoanalysen, i et vist omfang (men uden at magten har været tematiseret som sådan) blevet analyseret som, hvad jeg i det følgende vil kalde hhv. det (kulturelt-epistemiske) ubevidste og begærets 'sociale dialektik'.

⁴⁰ Butler (1997), s. 102.

2.3.1 Det ubevidste

Allerede i Freuds ide om det ubevidste ligger forestillingen om en form for magt, der har afgørende indflydelse på menneskets bevidsthed. Denne magt betyder, ifølge Freud, at det ikke er menneskets bevidsthed eller jeg, der bestemmer dets tanker og handlinger.

"... das Ich [ist] nicht Herr in seinem eigenen Haus." (Sigmund Freud (1917/72), Bd. XII, s. 11.)⁴¹

Hos den tidlige Freud blev det ubevidste forstået som menneskets driftsliv, men senere modererede han denne enkle model, således at også *dele* af jeg´et (og overjeg´et) kom ind under det ubevidste⁴². Dette skyldtes bl.a. problemerne, der viste sig, omkring forholdet mellem jeg´et og det ubevidste driftsliv. Den simple model synes nemlig ikke bare at implicere ideen om subjektets intransparens, dvs. at vi mennesker ikke har 'overblik' over eller kan gennemskue alle vores egne motiver, tanker og forestillinger, men også den - mere radikale - ide, at jeg´et i en eller anden forstand er styret *udefra*. Det har derfor været omdiskuteret, hvorvidt Freuds opfattelse faktisk skal forstås så deterministisk, som at et forudgivent, præ-kulturelt driftsplan, eller evt. tidlige barndomserfaringer, styrer bevidstheden⁴³.

Umiddelbart synes det mest plausibelt, ikke at forstå dette ubevidste som en forudgiven, præ-kulturel 'ren natur', der først i løbet af barnets opvækst langsomt trænges tilbage af kulturens påvirkninger, men snarere som en slags strukturerende instans, der indgår som den ene (og definatorisk uadskillelige) pol i forhold til selvrefleksionen⁴⁴. Derfor får da også både individets driftsliv - og den hertil knyttede ubevidste 'magt' - sin særlige form ud fra vedkommendes specifikke livshistorie, og det vil bl.a. sige, hvilken form for 'håndtering' og udlevelse af drifter, lyster, følelser, osv., det har været muligt for individet at udvikle i de nære relationer i barndommen og ungdommen, og i den bredere sociale og kulturelle kontekst.

⁴¹ "... Jeg´et [er] ikke herre i sit eget hus." (Min oversættelse.)

⁴² Jf. Finn Abrahamowitz (1974), s. 17-19. Senere gik Freud (1923/72, s. 251-253) endda (i sin 'strukturelle model' for det psykiske) over til at tale om id´et i stedet for om 'det ubevidste'.

⁴³ Jf. hhv. Jon Mills (2004), s. 141-142 og Patrick H. Hutton (1988), s. 136ff.

⁴⁴ Dette er Simo Køppes (1992, s. 191) udlægning. Det ubevidste forstås her som bestående af strukturerende 'affektpotentialiteter' (s. 189). Foucault synes dog mere at være i overensstemmelse med den del af Freud-tolkningen, der ser hans forståelse af psyken/det ubevidste som essentialistisk og deterministisk (jf. afsnit 2.4.1).

Men hvad er det så for et 'indhold', som dette ubevidste strukturerer eller præger niveauet af oplevelser og selvrefleksion ud fra? Tre begreber om det ubevidste har været fremherskende: nemlig et biologisk, et psykologisk og et samfundsmæssigt⁴⁵. Altså, forenklet sagt, tre forståelser af, hvad det ubevidste 'består' af eller omvendt, hvad det er, der 'fylder' det ubevidste med indhold. Hvor Freud synes at svinge mellem disse tre forståelser, og har prøvet at integrere dem alle i en samlet teori-dannelse⁴⁶, opererer Foucault først og fremmest med et samfundsmæssigt eller kulturelt begreb om det ubevidste. I et lille interview med titlen "Rituals of Exclusion"⁴⁷ betegner Foucault sine analyser af forskellige vidensformer som et forsøg på at afdække, hvad han kalder det 'kulturelt ubevidste'. Dette består af implicite systemer af grænser og udelukkelse, som vi handler indenfor uden at være bevidste om dette. I andre af sine undersøgelser⁴⁸ har Foucault analyseret, hvordan bestemte diskurser og tankesystemer sætter begrænsninger for, hvad der overhovedet er muligt at tænke og sige, og dermed også, hvilke måder det overhovedet er muligt at være subjekt på⁴⁹. Hvad angår de allermest grundlæggende niveauer af sådanne tankemønstre/diskurser, som bl.a. dem der regulerer, hvad der i vores samfund er videnskabeligt 'acceptable' udsagn (det Foucault kalder 'epistemer', dvs. *diskursive apparater*⁵⁰), er langt de fleste mennesker selvfølgelig ikke-bevidste om disse. Men i en lidt bredere betydning kan sådanne grundlæggende tankemønstre siges at have sin *særlige* udmøntning i hvert enkelt menneske, bl.a. idet *graden* af (u)bevidsthed jo kan være større eller mindre hos den enkelte ift. nogle tankemønstre fremfor andre, og at det enkelte subjekt i det hele taget kan være mere eller mindre reflektivt forholdende sig til de i samfundet florerende diskurser og forestillinger. Det er den filosofiske kritiks opgave, siger Foucault, at forsøge at gøre disse ubevidste tankemønstre og forestillinger tydelige:

"Une critique ... consiste à voir sur quels types d'évidences, de familiarités, de modes de pensée acquis et non réfléchis reposent les pratiques que l'on accepte." (Foucault (1981/94a), s. 180.)^{51 52}

⁴⁵ Køppe (1992), s. 195.

⁴⁶ Jf. Ibid., s. 196-197.

⁴⁷ Foucault (1971/96), s. 73.

⁴⁸ Bl.a. Foucault (1966).

⁴⁹ I denne betydning svarer det ubevidste til fænomenologien og hermeneutikkens begreb om 'for-forståelser' (jf. også Køppe (1992), s. 193).

⁵⁰ Foucault (1977/94a), s. 300-301.

⁵¹ "A critique ... consists in seeing on what type of assumptions, of familiar notions, of established, unexamined ways of thinking the accepted practices are based." (Foucault (1981/2000), s. 456.)

Således synes Foucault ikke, at afvise begrebet om det ubevidste som sådan, men at give det en betydningsmæssig forskydning, således at det afgørende fokuspunkt er den samfundsmæssige magt, der qua *ubevidst* formår at forme menneskers subjektivitet. Men bl.a. idet vores kultur og samfund jo er præget af mange forskellige modstridende diskurser, m.m.⁵³, dannes dette ubevidste, som allerede skitseret (i forbindelse med Butlers kritik), ikke ved en gnidningsløs 'internalisering' af de dominerende diskurser, men snarere ved at der foregår en slags kamp i subjektet - både mellem forskellige diskurser og, som vi skal se, andre dele af subjektiviteten.

"L'homme est un mode d'être tel qu'en lui se fonde cette dimension toujours ouverte, jamais délimitée une fois pour toutes, mais indéfiniment parcourue, qui va, d'une part de lui-même qu'il ne réfléchit pas dans un cogito, à l'acte de pensée par quoi il la ressaisit ... de cette pure saisie à ... la montée désordonnée des contenus, au surplomb des expériences qui échappent à elles-mêmes..." (Foucault (1966), s. 333.)⁵⁴

"Comment peut-il être le sujet d'un langage qui depuis des millénaires s'est formé sans lui, dont le système lui échappe, dont le sens dort d'un sommeil presque invincible dans les mots qu'il fait, un instant, scintiller par son discours...?" (Ibid., s. 334)⁵⁵

Som vi skal se, bliver betydningen af dette kulturelt-epistemiske ubevidste dog først tydelig, når vi medtænker det *intersubjektive* aspekt af den psykiske magt.

⁵² Jf. også Foucault (1971/96), s. 73.

⁵³ Jf. også Laclau & Mouffe (1985), kap. 3.

⁵⁴ "Man is a mode of being which accomodates that dimension - always open, never finally delimited, yet constantly traversed - which extends from a part of himself not reflected in a cogito to the act of thought by which he apprehends that part ... from that pure apprehension to ... the chaotic accumulation of contents, the weight of experiences constantly eluding themselves..." (Foucault (1966/70), s. 322-323.)

⁵⁵ "How can he be the subject of a language that for thousands of years has been formed without him, a language whose organization escapes him, whose meaning sleeps an almost invincible sleep in the words he momentarily activates by means of discourse...?" (Ibid., s. 323.)

2.3.2 Begæret og det sociales dialektik

I Foucaults forståelse er alle, også de mest nære og intime sociale relationer, præget af magt-udøvelse, forstået som 'handlen på andres handlen'⁵⁶. Idet at vi så at sige altid 'vil' noget af den anden, forsøger vi at påvirke andre, således at de handler på en *bestemt* måde ift. en selv.

"... dans les relations humaines, quelles qu'elles soient - qu'il s'agisse de communiquer verbalement ..., ou qu'il s'agisse de relations amoureuses, institutionnelles ou économiques -, le pouvoir est toujours présent : je veux dire la relation dans laquelle l'un veut essayer de diriger la conduite de l'autre." (Foucault (1984/94a), s. 720.)⁵⁷

For at påvirke andre mennesker kan en lang række magt-former og -teknikker anvendes. Disse kan (alt efter karakteren af de implicerede 'ønsker' og interesser) spænde fra dagligdags fænomener som f.eks. overtalelse og appel til omfattende strategier for at påvirke den andens grundlæggende forståelser af den sociale relation, og evt. hele det sociale felt, for derigennem at kunne påvirke, hvilke handlinger vedkommende udfører. Til forskel fra f.eks. relationer, der involverer vold og tvang, forstår Foucault således *magt*-relationer som den slags relationer, der har en særlig 'dobbeltthed' i sig, nemlig at den, der udøver magt, forsøger at påvirke den anden, *samtidig* med at denne anerkendes som en person, der har et felt af handle-muligheder, hvorudfra en given reaktion (mere eller mindre bevidst) kan "udvælges".

"... a power relationship can only be articulated on the basis of two elements, which are each indispensable ... : that "the other" (the one over whom power is exercised) be thoroughly recognized and maintained to the very end as a person who acts; and that, faced with a relationship of power, a whole field of responses, reactions, results, and possible inventions may open up." (Foucault (1982), s. 220.)

⁵⁶ Foucault (1982), s. 224.

⁵⁷ "... in human relationships, whether they involve verbal communication ..., or amorous, institutional, or economic relationships, power is always present: I mean a relationship in which one person tries to control the conduct of the other." (Foucault (1984/97), s. 291-292.)

Denne generelle pointe, synes endnu mere tydelig, når det gælder nære relationer, såsom kærligheds- og venskabs-relationer. Her må påvirkningen af andres handlen nemlig altid gå via en påvirkning af deres *forståelse* af den intersubjektive relation, og af dem selv deri - og dvs. til tider faktisk af deres *hele* subjektivitet. Bl.a. har vi jo her ønsker og forestillinger om, hvordan den anden skal forholde sig til os, og i den forstand 'være', for at vi kan føle den nødvendige (slags) anerkendelse, der svarer til den relation, vi indgår i⁵⁸. Og idet den forholder sig, vi forventer af den anden, i sagens (relationens) natur jo ikke bare kan være en række handlinger, som vores interaktionspartner udfører på *mekanisk* vis, forsøger vi at præge hans eller hendes subjektive forholden sig, sådan at den lever op til vores ønsker, m.m. I den forstand er denne magt-udøvelse 'produktiv', dvs. at den forsøger at skabe en bestemt subjektivitetsform hos den anden.

I denne analyse impliceres et relativt bredt begreb om begæret (om hvad vi 'vil'), hvormed en for substantiel bestemmelse af menneskets psyke undgås. Men samtidig er det, som om dette ikke er tilstrækkeligt til at forklare den grundlæggende menneskelige 'sårbarhed', der gør at vi ikke bare knytter følelsesmæssige bånd til andre mennesker, men også til alverdens magt-konfigurationer i bredere forstand. Uden at gøre det eksplicit er det som om, at Foucault trods alt ikke forstår det ubevidste som bare sociokulturelt, og dvs. som lig det 'ikke-erkendte', men også som *individuel*, forstået som at der i det enkelte individ udspiller sig dynamikker, der gør os åbne overfor diskursiv-social magt. På trods af Foucaults tilbageholdenhed overfor at tematisere sådanne individuelle begærsdynamikker, kan man argumentere for, at han alligevel implicit opererer med en forestilling om et individuelt begær, der på et ubevidst plan struktureres af socialt-diskursive processer, à la den forståelse, vi ser mest markant hos Lacan.

I Lacans Hegel-inspirerede analyse forstås den 'sociale dialektik', hvor mennesker forsøger at forme den andens subjektivitet for at få opfyldt egne ønsker og forestillinger, som at intersubjektive relationer altid er præget af en kamp for at præge eller forme den anden, således at denne kan udfylde det eksistentielle tomrum, som er i ethvert subjekt. Men dette er for Lacan altid et umuligt projekt, idet det grundlæggende begær *aldrig* kan opfyldes. For at kunne artikulere sine ønsker og drifter overhovedet må subjektet træde ind i det symbolske/det

⁵⁸ Jf. Honneths (1994, bl.a. s. 211) uddifferentiering af de tre anerkendelsesformer: kærlighed, solidaritet og ret.

diskursive, hvormed begæret mister sin egentlige individuelle karakter og bliver 'den Andens begær'. Det betyder både, at vi begærer den andens anerkendelse og at vi begærer det, den anden begærer.

"Man's desire finds its meaning in the desire of the Other ... because the first object of desire is to be recognized by the Other." (Jacques Lacan (1977), s. 58.)⁵⁹

På en subtil måde bliver vi dermed forført af diskursivt-sociale spil, hvor vi, i den grundlæggende kamp for at blive anerkendt af andre (og dvs. blive indplaceret i den symbolske orden, som et bestemt subjekt), er nødt til at knytte an til (begære) bestemte socialt tilgængelige værdier, diskurser og praksisser (der tager form af særligt vigtige subjektive nodalpunkter⁶⁰). Først her, i den sociale kontekst, bliver vores begær 'meningsfuldt'.

"... the state of nescience in which man remains in relation to his desire is not so much a nescience of what he demands, which may after all be circumscribed, as a nescience as to where he desires ... the unconscious is '*discours de l'Autre*' (discourse of the Other) ... man's desire is the *désir de l'Autre* (the desire of the Other)..." (Lacan (1960/77), s. 312.)

Med sin reformulering af anerkendelsesdialektikken (og Freuds begreb om det ubevidste) ud fra den strukturelle lingvistik, får Lacan⁶¹ udviklet en teori om den formning af begæret, der sker i de sociale relationer, *ved hjælp af* de socialt tilgængelige diskurser⁶² - men som en særlig, individuel organisering af begæret omkring bestemte subjektive nodalpunkter. Den lacanske forståelse⁶³ synes dermed at kunne understøtte den foucaultianske analyse af, hvorledes vi mennesker vha. mangfoldige diskursivt-sociale magt-teknikker vedvarende er i færd med, på et subtilt niveau, så at sige at udlægge en 'kurs' for vores egne og andres handlinger og væren. Denne foucaultsk-lacanianske forståelse af begærets sociale dialektik kan siges at betyde en opblødning af skellet

⁵⁹ Citeret i Carsten Bagge Laustsen (1995), s. 25.

⁶⁰ Jf. Slavoj Žižek (1989), kap. 3 for en særlig, men iderig, anvendelse af det lacanianske begreb 'nodalpunkter'.

⁶¹ Jf. Bagge Laustsen (1998), s. 11.

⁶² Andre tilgange end den lacanske kan dog også understøtte forestillingen om det ubevidste som konstitueret af diskursiv-social magt. Se f.eks. Michael Billig (1997) for en ikke-lacaniansk teoretisering af 'det dialogiske ubevidste'.

⁶³ Det ville føre for vidt i denne sammenhæng at forsøge at give en mere omfattende præsentation af Lacans tilgang til denne 'sociale dialektik'. Men se bl.a. Bagge Laustsen (1995), s. 24-25 og (1998), s. 8-18 samt Dylan Evans (1996), s. 35-39 for en mere detaljeret redegørelse.

mellem de to diskuterede former for ubevidste: det pointeres nemlig, at det *kulturelle* ubevidstes effekter (der jo er politiske, og til tider villedede) også udspiller sig *individuel*. Men dermed har dette individuelle ubevidste også bestemte 'udviklingsdynamikker', idet bestemte selv-praksisser, værdi-tilknytninger, m.m. igangsætter og implicerer bestemte *andre* subjektive og sociale processer - med egne 'interne logikker', værdier og følelser, osv. (hvormed det individuelle ubevidste ikke har en universel form, men netop er psykosocialt formet)^{64 65}.

Sådanne komplekse socialt-dialektiske processer, der implicerer 'strategiske spil' omkring magt og anerkendelse, kan altså siges at være karakteriseret af tre forhold, der ikke altid synes at have været erkendt i den socialteoretiske og -psykologiske tradition: de er ofte (mere eller mindre) ubevidste, er principielt uafsluttede og er altid flertydige, i den forstand at vi som oftest ikke helt ved, hvad vi 'vil' (af den anden), hvad vi vil anerkendes *for* eller *som*, osv.

2.4 Den foucaultianske tilgang: subjektiviteten som et netværk

Vi begynder nu at kunne se betydningen af en reformulering af magt-begrebet for forståelsen af subjektiviteten - en reformulering, som må knytte an til den slags mikromagt, der tematiseres af de her skitserede forståelser af det ubevidste, og af den sociale dialektik. Subjektet må her forstås som i vedvarende forandring, i fortsatte selv-dannelses-processer, hvor forskellige psykiske 'nodalpunkter' opstår og fortættes i løbet af sociale processer - og i løbet af subjektets reflektivt-dialogiske og følelsesmæssige arbejde med sig selv. Forholdet mellem forskellige vigtige elementer i individets selvforståelse og selv-oplevelse (som benytter sig af og udtrykkes gennem

⁶⁴ Denne forståelse af 'det ubevidste' kan både indfange det endnu-ikke erkendte, det man undviger/har angst for at erkende, det man ikke har de kulturelt-kognitive ressourcer til at erkende, osv., men den implicerer ikke nødvendigvis, at sådan erkendelse er principielt *umulig* (som i visse forståelser af det freudianske ubevidste).

⁶⁵ På trods af at Lacans subjekt-forståelse afveg fra Foucaults (jf Evans (1996), s. 195-196), var det tydeligt, at han var inspireret af - og værdsatte - Lacan. F.eks. når Foucault (1981/94b, s. 205) siger, at Lacan var vigtig, fordi han kritiserede den traditionelle forståelse af det menneskelige subjekt: "... il ne suffisait pas de dire ... , que le sujet était radicalement libre et, ... qu'il était déterminé par des conditions sociales. ... Le sujet: une chose complexe, fragile, dont il est si difficile de parler, et sans laquelle nous ne pouvons pas parler." ["... det var ikke tilstrækkeligt at sige ... , at subjektet var radikalt frit og, ... at det var determineret af de sociale betingelser. ... Subjektet: en kompleks, skrøbelig sag, som det er svært at tale om, og uden hvilken vi ikke kan tale." (Min oversættelse.)] Jf. også Foucault (1981/91), s. 73.

socialt udviklede diskurser) kan betragtes som et netværk, hvor de enkelte elementer i et vist omfang understøtter hinanden - eller i hvert fald synes det rimeligt at sige, at subjektet må udvikle en vis "ligevægt" i dette 'kludetæppe' af indhold, som psyken udgør⁶⁶. F.eks. kan bestemte værdier eller idealer, eller bestemte følelser omkring, og minder om noget, der giver særlig 'meningsfylde', siges at udgøre et omdrejningspunkt (et nodalpunkt) for andre ideer, forestillinger, følelser, psykiske anstrengelser, m.m. Dvs. at disse andre psykiske elementer i stort omfang 'handler om' eller forholder sig til et sådan nodalpunkt - og dette på en ofte understøttende måde, således at diverse andre psykiske og sociale fænomener forsøges integreret i den heraf fremkommende meningssammenhæng.

For præsten kunne f.eks. forestillingen om Gud og/eller de særlige 'indre oplevelser' forbundet med bønnen udgøre et sådan nodalpunkt, for musikeren f.eks. forestillingen om 'det ophøjede' ved musikken, eller de unikke følelser, som er knyttet til det at høre en særlig musik, etc. Pointen er, at den til enhver tid givne 'sammensætning' af individets subjektive liv selvfølgelig må få sit 'indhold', så at sige, fra den sociale interaktion, og dvs. de diskurser og tankeformer, der er til rådighed i den sociale og kulturelle kontekst, men derigennem skabes samtidig en bestemt individuel måde 'at være subjekt på', der har sine egne trægheder, regelmæssigheder og dynamikker. Dvs. at alle elementer i den individuelle subjektivitet i princippet kan forandres (dette er det anti-essentialistiske aspekt), men ikke alle på én gang (i hvert fald kun i ekstreme tilfælde), og for de fleste mennesker har bestemte centrale værdier og identifikations-pejlemærker i praksis ofte en svært foranderlig status (det quasi-realistiske aspekt).

Idet alle former for selv-teknikker, dvs. både dem, subjektet udøver på sig selv, og dem, der udøves på subjektet af andre (eller på dem af subjektet), implicerer magt, kan Foucaults magt- og subjekt-begreb siges at være tæt sammenknyttede. For en person, der f.eks. har idealet om at være flittig, energisk og 'at gøre karriere' som centralt i sin selvforståelse, må det som oftest også være vigtigt, at vedkommende formår at 'overvinde' modstridende lyster og følelser, som f.eks. ikke at ville stå op om morgenen, at ville arbejde mindre og lign. Subjektet må her 'overtage' socialt tilgængelige diskurser og forsøge at benytte disse til at bearbejde de dele af subjektiviteten, der modarbejder hans eller hendes kerne-værdier og -ideal, f.eks. ved overfor

⁶⁶ Dette er bl.a. forsøgt indfanget af forskellige psykologiske teorier, f.eks. i teorien om 'kognitiv dissonans' hos Leon Festinger og lign. (jf. Leyens & Dardenne (1996), s. 121ff.) eller, på en anden måde, i Freuds teori om psykisk forsvar og fortrængning (jf. f.eks. Køppe & Olsen (1981), s. 134-135).

sig selv at gentage formaninger som 'du er ikke en taber - tag dig sammen!' eller lign. I den vedvarende omformning og udvikling af den individuelle subjektivitet, er denne så at sige gennemkrydset af forskellige slags magt-udøvelser - forskellige diskurser, følelser og selv-teknikker er vedvarende i understøttende eller konfliktuerende relationer til hinanden, og subjektet kan så være mindre eller mindre selv-erkendende ift. denne 'kamp om subjektiviteten' eller hårdnakket fornægte denne og insistere på sin identitets kohærens, entydighed og oprindelighed⁶⁷.

Ud fra denne forståelse af subjektiviteten som en slags *netværk* af forskelligt psykisk indhold fremstår det nu tydeligere, hvorfor det er, at to alternative, relativt udbredte opfattelser af subjektet må kritiseres.

2.4.1 Opgøret med essentialistiske subjekt-forståelser

Med fremstillingen indtil nu af Foucaults subjekt-forståelse burde det være tydeligt, hvordan denne er et opgør med forskellige essentialistiske forståelser af den menneskelige psyke eller subjektivitet. Mennesket har ikke nogen fast 'essens', der bestemmer vores tanker og handlinger, osv., tværtimod skabes vores identitet gennem de forskellige kontekster og praksisser, hvori vi indgår - i vedvarende processer af selv-fortolkning og selv-bearbejdning.

Foucaults tænkning er således både et opgør med filosofiske og psykologiske teorier, der forstår subjektet som entydigt, selv-identisk og essentielt 'rationelt', og med ikke-rationalistiske opfattelser, der evt. forstår psyken som 'fragmenteret' eller lign., men så sætter noget andet i stedet som primært eller 'oprindeligt' i mennesket, som f.eks. ubevidste drifter eller lignende præ-sociale, psykiske dynamikker. Men også opfattelser, der godt nok ser skabelsen af den individuelle identitet som en individuelt-historisk proces, men så forstår denne identitet som *så* fasttømret eller 'fastlåst' af erfaringer og handlemønstre tidligere i livet, at denne er mere eller mindre uforanderlig og determinerende for nuværende selvforståelser og handlinger, kritiserer Foucault. 'Essentialisme' skal altså her forstås bredt som den opfattelse, at bestemte, evt.

⁶⁷ Hvilket kan ses som en afgørende form for ideologisk selvbedrag i det kapitalistiske samfund (jf. Louis Althusser (1970/83), s. 50 og 59-60, samt afsnit 4.2 nedenfor).

naturgivne, grundtræk ved mennesket, virker determinerende eller *begrænsende* ind på mulighederne for subjektivitetens udvikling⁶⁸.

F.eks. analyserer Foucault, hvordan det, han betegner som et omfattende 'seksualitetens apparat' (dispositif), har udviklet sig gennem den vestlige historie, således at mennesker er blevet fastholdt i på én gang en forestilling om et ukendt og oprindeligt, indre 'køn' eller 'sexliv' (le sexe) i den enkelte, som det er nødvendigt vedvarende at forholde sig fortolkende og bekendende til, og samtidig fastholdt i bestemte, fastlåste og magt-regulerede forståelser *af* og praksisser *omkring* dette (bl.a. i videnskaberne og i statens institutioner).

"... au fond, le sexe, qui semble être une instance ayant ses lois, ses contraintes, à partir de quoi se définissent aussi bien le sexe masculin que le sexe féminin, est-ce que ce ne serait pas au contraire quelque chose qui aurait été produit par le dispositif de sexualité?" (Foucault (1977/94a), s. 313.)⁶⁹

I den fortsatte udvikling af dette seksualitets-apparat har psykoanalysen i det 20. århundrede (som også psykiatrien, og den medicinske og andre videnskaber) ifølge Foucault spillet en vigtig rolle, ja har sågar været at se som *kulminationen* på den langvarige udvikling, der har gjort spørgsmålet om dette indre 'sexe' til en opgave for det enkelte individ om at søge efter 'sandheden' om sig selv⁷⁰. Dette foregik bl.a. ved, at der fra det 19. århundrede skete en sammenblanding af to former for sandheds-produktion, nemlig de allerede i den kristne pastoral-magt anvendte bekendelses-procedurer og den videnskabelige diskursivitet (i særdeleshed de nye, humanistiske og medicinske videnskaber). I denne proces indgik to elementer, der kan siges at være afgørende i den essentialistiske forståelse, som 'sexe'-forestillingen udviklede sig til: nemlig at denne indre seksuelle essens var skjult og fortrængt, men altid *latent*, og at den var kausalt virkende⁷¹. Det

⁶⁸ Det er lidt uklart, om denne anti-essentialistiske pointe hos Foucault skal forstås så radikalt, at også muligheden for at identificere helt basale (f.eks. biologisk-kognitive) almene træk ved mennesket afvises. Det forekommer mig dog rimeligt, at forstå dette mere moderat som den pointe, at selv sådanne grundtræk, uanset hvad, altid så at sige må "filtreres" gennem det kulturelt-diskursive filter (jf. Foucault & Chomsky (1971/97), bl.a. s. 114ff. og 139-140).

⁶⁹ "... couldn't it be that sex - which seems to be an instance having its own laws and constraints, on the basis of which the masculine and feminine sexes are defined - be something which on the contrary is *produced* by the apparatus of sexuality?" (Foucault (1977/80a), s. 210.)

⁷⁰ Foucault (1977/94a), s. 320. Se dog også Foucault (1975/94b), s. 758 for en mere flertydig (og 'positiv') beskrivelse af den rolle, som psykoanalysen har spillet.

⁷¹ Foucault (1976), s. 86-90.

særlige ved dette magt-apparat var ikke, at det 'undertrykte' eller marginaliserede afvigende seksualiteter, men at det klassificerede dem og indkorporerede en fastlåst identitet i individet⁷².

Derfor kan Foucault sige, at:

"We have to promote new forms of subjectivity through the refusal of this kind of individuality which has been imposed on us for several centuries." (Foucault (1982), s. 216.)⁷³

At Foucaults kritik af denne essens-tænkning *ikke* implicerer, at han dermed også afviser begrebet om 'det ubevidste', ses af, at han interessant nok roser psykoanalysen for, som han siger, at 'have åbnet op for det ubevidstes logik'⁷⁴. Men han afviser derimod den del af Freuds tænkning, hvor han synes at sætte det ubevidste lig det seksuelle - og dermed den tendens, der er i psykoanalysen til at forstå det ubevidste som en præ-social og præ-symbolisk instans, der determinerer - og i den forstand virker hæmmende på - ikke bare subjektets refleksivitet, men også mulighederne for udvikling af subjektivitetens former i det hele taget. På denne måde kan Foucaults forståelse af subjektiviteten ses som et opgør med essentialistiske opfattelser i (dele af) psykoanalysen⁷⁵ og andre psykologiske teorier.

2.4.2 Opgøret med idealistiske subjekt-forståelser

Hvor kritikken af den essentialistiske forståelse synes velkendt og relativt alment accepteret i moderne tænkning, kan den anden afgørende dimension i Foucaults subjekt-forståelse siges både at være mere kompliceret og mere kontroversiel.

Mens det i det foregående handlede om, at den *sociale*, og kontekst-specifikke, konstituering af subjektet (bl.a. som det sker gennem 'socialt-dialektiske' magt-processer) blev overset, går

⁷² Ibid., s. 60.

⁷³ Foucaults forståelse kan her ses som beslægtet med Adorno og Horkheimers (1944/71, s. 40) analyse af, hvordan det moderne subjekt, for at udvikle en sammenhængende, entydig identitet, så at sige har måttet "skære" sider af sig selv - dvs., hvordan vi har måttet beskære og afgrænse vores sanselighed, vores erfaring og vores værensmuligheder i det hele taget.

⁷⁴ Foucault (1977/94a), s. 315.

⁷⁵ Foucault (1977/94b), s. 235 understreger dog, at hans genealogi af psykoanalysen ikke bør tolkes som en 'anti-psykoanalyse'.

kritikken af, hvad jeg vil kalde den 'idealistiske' subjekt-forståelse først og fremmest på, at denne overser betydningen af det ubevidste, og i særdeleshed af at den individuelt-specifikke subjektivitet må forstås som 'real-historisk' og 'fyldig', dvs. som (også) en individuelt-biografisk organisering af ubevidst, psykisk og kropsligt indhold. Og endnu vigtigere overses den dobbelte betydning af dette ubevidste: nemlig at subjektet præges af ubevidst magt og at subjektet *handler* - delvist ubevidst, men dynamisk - herudfra.

Dette ses f.eks. hos Kenneth Gergen i hans kritik af forestillingen om subjektet som en 'bærer' (carrier) af kulturelle forestillinger⁷⁶, altså at individet i en eller anden forstand skulle 'overtage' eller internalisere sådanne forestillinger og så 'bære rundt' på disse, dvs. som en del af *mentale* processer (og handle *ud fra* dem). I denne forståelse, siger han, kan det ikke forklares, hvordan individet kan *tilegne* sig kulturelle forestillinger, og den er i det hele taget uforenelig med forståelsen af subjektet som socialt konstrueret.

"If mental process reflects social process, then the acquisition of the social must proceed without benefit of mental processing. If mental process is required in order to understand the social, then the mental must precede the social. The social view of the individual collapses."

(Gergen (1997/2001), s. 39.)

Gergen synes her ikke bare at *overveje* den i denne afhandling skitserede, foucaultianske 'mellemposition', ifølge hvilken subjektiviteten selvfølgelig er konstitueret gennem sociale processer, men så derudfra udvikler en specifik, individuelt-historisk form med en vis egendynamik.

Det kan være svært at tyde, hvor radikalt Gergens socialkonstruktivisme (eller -konstruktionisme, som han kalder den) skal forstås. På den ene side forsøger han at *omtolke*⁷⁷ traditionelle begreber for psykisk indhold, således at disse forstås 'relationelt', hvilket jo er helt i overensstemmelse med analyser hos Foucault og andre af subjektiviteten som socialt konstitueret. På den anden side vil han dermed foretage et *opgør* med forestillingen om et 'indre', psykisk liv - i hvert fald for så vidt, at dette forstås som at spille en kausal rolle for menneskers handlinger, m.m.

⁷⁶ Kenneth Gergen (1997/2001), s. 37-39.

⁷⁷ Jf. Ibid., bl.a. s. 27.

"Persons ... do not interpret or "read the world" through narrative lenses; they do not author their own lives ... [self-narratives] are not themselves the cause or determinant basis for such actions." (Gergen (1994), s. 188.)

"The site of explanation for human action moves to the relational sphere". (Ibid., s. 69.)

Sådanne tendenser til at overse betydningen af det aspekt ved subjektivitetens historicitet, som vi kan kalde den individuelt-biografiske specificitet, ses også hos en Foucault-fortolker som Nikolas Rose. F.eks. siger han⁷⁸, at vi i vores beskrivelse af subjektet ikke skal forstå 'det indre' (interiority) som et psykologisk system, men som en 'diskontinuær overflade', en slags 'indfoldning' af det ydre. Han vælger dette deleuzianske begreb for at kunne tale om noget indre, der fremkommer af subjektiverings-processer, uden at måtte forpligte sig på en bestemt forståelse af hvilken lovmæssighed, der styrer dette indre. Det er faktisk slet ikke nødvendigt, siger han⁷⁹, med en teori om handlen (agency) eller modstand for at kunne forklare sociale konflikter og strid, ej heller en metapsykologi for at skrive en subjektiveringens genealogi, kun en 'tynd' eller 'svag' forståelse af det 'menneskelige materiale, hvorpå historien skrives'. For så vidt som at Rose's forehavende er afgrænset til, hvad han kalder en 'subjektiveringens genealogi', synes dette måske rimeligt. Men at heller ikke analysen af sociale konflikter kræver en 'dybere' forståelse af subjektiviteten, forekommer mig ikke plausibelt. Tværtimod synes det rimeligt at sige, at bl.a. 'noget' ved menneskers subjektivitet gør, at vi har bestemte oplevelser eller erfaringer - f.eks. af krænkelser, af afsavn eller af manglende realisering af potentialer - under bestemte sociale forhold - og at mennesker bl.a. *derfor* (som et aspekt eller én faktor i en forklaring) forsøger at forandre disse.

Den radikale socialkonstruktivisme minder om den klassiske voluntarisme/individualisme derved, at de begge overser (betydningen af), at subjektet gennem barndommen, og livet i det hele taget, danner et ubevidste ud fra sociale og kulturelle påvirkninger, og dermed negligerer den *magt-formede subjektivitet*. Men hvor voluntarismen ser subjektet som handlende

⁷⁸ Rose (1996a), s. 37.

⁷⁹ Ibid., s. 36-37.

*viljes*bestemt i verden (og i den mest ekstreme, 'naiv-eksistentiale' udformning som at mennesket vælger sig selv abstrakt frit, *ex nihilo*⁸⁰), så ser den radikale socialkonstruktivisme (og visse andre videreudviklinger og udlægninger af Foucaults tænkning) det nærmest som om, at det er de diskursive *strukturer*, der 'handler' gennem det tomme subjekt⁸¹. Med denne 'tynde' subjekt-forståelse fokuseres på subjektivering som *proces*, mens 'resultatet' heraf kun forstås som subjekt-positioner i det sociale⁸², ikke (også) som en særlig individuel psykisk/subjektiv konstitution. Dermed kan det bl.a. ikke forklares, hvorfor mennesker handler forskelligt i *ens* sociale positioner - f.eks. hvorfor nogen handler system-stabiliserende og andre status quo-overskridende⁸³.

Med forståelsen af subjektiviteten som så plastisk, at den i princippet kan formes i hvilken som helst retning, de sociale omstændigheder måtte kræve, er et yderligere problem, at denne forståelse nærmest glider over i en sammensmeltning af de to forskellige ontologiske niveauer, individet og det sociale⁸⁴. Når den individuelle subjektivitet hævdes ikke at spille nogen rolle for menneskers handlinger, tydeliggøres det hvor *tynd* en forståelse af subjektiviteten, der er på spil. Denne er nærmest *lig* de diskursivt-sociale strukturer, som individet befinder sig i - uden nogen yderligere individuel/subjektiv 'materialitet' (eller, igen, den har i hvert fald ingen kausal/handlingsmæssig betydning). Subjektet er kun sprogligt-relationelt - alt trægere eller fyldigere i subjektiviteten, den *specifikke* karakter af følelser og subjektive forestillinger, kropslige fornemmelser og erfaringer, osv. er negligeret. Det er i den forstand, at denne forståelse af subjektiviteten er 'idealistisk'⁸⁵.

⁸⁰ Jf. Foucault (1968/94), s. 663-664 for en kritik af denne opfattelse.

⁸¹ Jf. f.eks. Dag Heedes (1992) *Det tomme menneske*, hvor han tolker Foucault som, at subjektet er en 'prædetermineret nikkedukke' (s. 25). Det, der her synes at være en ensidig vægten af den udefrakommende formning af subjektet (dets 'tomhed'), er vel også grunden til, at Heede - i modsætning til min fremstilling - kan sige, at Lacan var en af Foucaults hovedfjender (s. 13) (jf. også note 65, ovenfor).

⁸² Forstået som den position, som bestemte diskursive og magtmæssige forordninger tildeler subjektet (jf. Foucault (1969), s. 71-72 og 96-97).

⁸³ Jf. også overvejelserne i kap. 5.5 om muligheden for 'praktisk erfaring'.

⁸⁴ Jf. Margaret Archer (2003), s. 1ff. for en diskussion af denne tilgang i socialteorien.

⁸⁵ Det forekommer mig, at både Gergen og Rose er uklare ift., eller svinger mellem, disse to forståelser af subjektiviteten, som enten et epifenomen eller som ontologisk "sammenfaldende" med det sociale.

2.4.3 Subjektet reformuleret: selv-bearbejdning og træghed

Det kan nu tydeligere skitseres, hvorledes den foucaultianske forståelse adskiller sig fra, også den idealistiske position. Selv om disse begge deler den anti-essentialistiske pointe, om at der ikke er noget bestemt ved den menneskelige bevidsthed eller subjektivitet, man kan pege på som ahistorisk og 'oprindeligt', betyder dette nemlig ikke, at *alle* former for subjektiv ny-konstituering er mulig - og slet ikke til enhver tid, for det enkelte menneske. Subjektiviteten er så at sige ikke en 'amorf plasticitet'. Dette viser sig f.eks. ved den måde, hvorpå subjektiviteten kan være træg eller 'genstridig' i forbindelse med forskellige etiske selv-praksisser og selv-teknikker. I forbindelse med de undersøgelser af 'kunsten at lede sig selv etisk' i antikken, som Foucault foretager i de to sidste bind af *Histoire de la sexualité*⁸⁶, fremgår det f.eks., hvordan det kræver 'øvelse', dvs. en længerevarende, omhyggelig selv-bearbejdning at holde begærlivet 'under kontrol'⁸⁷. Ud over selv-teknikker, der består i praktisk træning i udholdenhed og forsagelse, identificerer Foucault også sådanne, der består i tænkningens bearbejdelse af sig selv, herunder en række forskellige, mere distinkte selv-teknikker, såsom hukommelsesteknikker, forestillingsøvelser, m.m.⁸⁸ En vigtig pointe er det her, at selv om alle dele af subjektiviteten i princippet kan være genstand for bearbejdning, kræver visse dele, måske særligt følelses- og begærliv, en mere omfattende og kompliceret 'øvende praksis'⁸⁹. Subjektet har nemlig altid en psykisk bagage (erfaringer, ubevidste handlemønstre, m.m.) med sig, som det kan udvikle og udfolde sig på baggrund af og som det selvfølgelig altid kan transformere (principielt hvert eneste element i dette subjektivt-mentale mønster) - men som hvert eneste subjekt er nødt til at 'arbejde med', at forholde sig til, og som er det 'stof', eller den substans, som subjektet må transformere vha. selv-praksisser og selv-teknikker, og dvs. det som sætter muligheder og begrænsninger for udviklingen af nye selv-relationer.

⁸⁶ Jf. f.eks. Foucault (1984a), s. 156.

⁸⁷ Eller ligefrem en 'spirituel kamp'. Foucault (1984a, s. 102) tilskriver Platon (i *Phaedrus*) den første beskrivelse af en sådan: "... toute une dramaturgie de l'âme luttant avec elle-même et contre la violence de ses désirs ... le trouble qui s'empare de l'âme ... , le bouillonnement mystérieux, la souffrance et le plaisir qui alternent et se mêlent, ... la lutte entre les puissances opposées...". ["... a whole drama of the soul struggling with itself and against the violence of its desires ... the mysterious seething; the suffering and pleasure that alternate and intermix ... the struggle between opposing powers..."] (Foucault (1984/85), s. 88.)

⁸⁸ Foucault (1982/94), s. 361-364.

⁸⁹ I hvert fald hvis vi vil udvikle et 'etisk' liv, *fri* for intra- og inter-psykisk determination (jf. Foucault (1984/94a), s. 721, samt afsnit 3.2 nedenfor. Jf. også Christoph Menke (2003), bl.a. s. 288, for den centrale rolle begrebet om 'øvelse' spiller hos Foucault.

I denne forståelse udgør subjektiviteten et *realit*, men historisk tilblevet, netværk af erfaringsmæssige, kropslige, værdimæssige og tankemæssige nodalpunkter. Subjektet (eller 'sjælen' i Foucaults terminologi) er ikke bare en illusion:

"Il ne faudrait pas dire que l'âme est une illusion, ou un effet idéologique. Mais bien qu'elle existe, qu'elle a une réalité, qu'elle est produite en permanence, autour, à la surface, à l'intérieur du corps Cette âme réelle, et incorporelle, n'est point substance; elle est l'élément où s'articulent les effets d'un certain type de pouvoir et la référence d'un savoir Sur cette réalité-référence, on a bâti des concepts divers et on a découpé des domaines d'analyse: psyché, subjectivité, personnalité, conscience, etc." (Foucault (1975), s. 34.)⁹⁰

At Foucault her kan sige, at 'sjælen', på en gang er en konstruktion og en realitet⁹¹, er således i overensstemmelse med, hvad jeg har forsøgt at skitsere som en mellemposition mellem den essentialistiske og den 'tynde' forståelse af subjektiviteten: kun hvis vi forstår subjektiviteten som på ethvert givent tidspunkt havende en specifik, delvist *ikke*-diskursiv konfiguration, kan vi give mening til den strid, der (intra- og intersubjektivt) til tider foregår i menneskers liv, om *hvilken* blandt divergerende beskrivelser, der er den mest adækvate ift. psykologiske/subjektive tilstande (hvilket også er mulighedsbetingelsen overhovedet for 'ideologi-kritik' ift. det subjektive)⁹².

Denne forståelse⁹³ er et opgør med essentialistiske og idealistiske forståelser, der begge overser, at subjektiviteten er en specifik magt-konfiguration, der sætter muligheder og begrænsninger for

⁹⁰ "It would be wrong to say that the soul is an illusion, or an ideological effect. On the contrary, it exists, it has a reality, it is produced permanently around, on, within the body ... this real, non-corporal, soul is not a substance; it is the element in which are articulated the effects of a certain type of power and the reference of a certain type of knowledge ... On this reality-reference, various concepts have been constructed and domains of analysis carved out: psyche, subjectivity, personality, consciousness, etc." (Foucault (1975/77), s. 29-30.)

⁹¹ Dette tekst-uddrag kan klart tolkes på flere måder: Honneth (1989, s. 209-210) synes f.eks. her at lægge vægt på sjælens karakter af 'konstruktion', hvor jeg (som i resten af denne afhandling) også vægter det andet aspekt ved subjektets historiske dannelse, nemlig dets karakter af (historisk) realitet.

⁹² Denne distinktion overlapper i et vist omfang med modstillingen mellem en naiv-realistisk og en radikal socialkonstruktivistisk opfattelse af *det sociale*, hvor en 'moderat socialkonstruktivisme' kan formuleres som en mellemposition (jf. Finn Collin (2002), s. 224ff.). For en yderligere beskrivelse af en sådan moderat socialkonstruktivisme, se Collin (2000), s. 72ff.

⁹³ Se også Félix Guattari (1985), s. 176 for en forståelse af subjektiviteten beslægtet med den her skitserede.

subjekt-udviklingen. Essentialismen, ved at begrænsningerne ses som naturgivne eller ahistoriske - idealismen, ved at der slet ingen begrænsninger er for den sociale formning af det radikalt-plastiske subjekt. Som vi skal se i det følgende, er dette opgør af yderligere vigtighed, idet disse to subjekt-opfattelser på forskellig vis kommer til udtryk i forskellige politiske og socialfilosofiske teorier.

Del 3: Individ og samfund: om subjektivitetens politiske betydning

Min diskussion i det foregående af forskellige forståelser af subjektiviteten har som hovedformål⁹⁴ haft at vise, hvorledes to grundlæggende bestemmelser af den menneskelige subjektivitet har afgørende socialfilosofisk og politisk betydning, nemlig af subjektiviteten som (på én gang) magt-formet og i vedvarende udvikling. Med disse kan vi teoretisk begribe (erfaringen af) de individuelt kumulerede *mønstre* eller sammenhænge i begæret og andet psykisk indhold, der er afgørende for, hvordan mennesker handler, for hvordan vi bliver indfanget i bestemte psykosociale 'spil' (som analyseret i den sociale dialektik). Og samtidig, hvordan denne individuelt-subjektive 'realitet', bl.a. idet den præges af socialt udbredte, alment accepterede, diskursive og tankemæssige former, i høj grad har en *ubevidst* karakter. Uden disse forståelser kan vi, som jeg vil argumentere for i det følgende, ikke varetage to centrale kritisk-teoretiske opgaver:

- Vi kan ikke få en adækvat forståelse af de magt-kampe, der, som beskrevet, foregår i subjektet, og dermed få øje på uoverensstemmelsen mellem den sociale dominans, der indvirker på og fastholder den enkelte, og så dennes subjektivitet.
- Og vi kan ikke tematisere de friheds-praksisser, hvorigennem mennesker kunne udvikle subjektivitetsformer og sociale former, m.m., der bryder med denne dominans.

⁹⁴ Jeg har derfor i min fremstilling af den her skitserede forståelse af subjektiviteten (som en slags 'netværk') forsøgt at formulere mig således, at jeg ikke forpligter mig på en bestemt stillingtagen til de mere detaljerede problemstillinger og forskelle i opfattelserne hos Foucault, Lacan, Butler, m.fl. Denne gør det således da heller ikke ud for en egentlig teoridannelse, endsige en *psykologisk* teori, men er først og fremmest tænkt som en mere 'løs' skitsering af betydningen af forestillingerne om det epistemisk-kulturelle ubevidste og begærets sociale dialektik for forståelsen af magtens subjekt-formende karakter.

3.1 Det politiske subjekt - og subjektivitetens politik

Foucaults analyser af selv-teknikker og selv-praksisser, altså at mennesker så at sige udøver magt på sig selv, giver kun mening, når de psykiske dynamikker i det enkelte subjekt forstås som konfrontationer og samspil mellem forskellige magtmæssige påvirkninger (som et 'netværk af nodalpunkter'). Man kan lidt forsimplet sige, at det er, fordi subjektiviteten er et *pluralt* netværk, at subjektet kan indfanges af det plurale magt-netværk, der understøtter de moderne (bl.a. senkapitalistiske) dominans-relationer.

Det foucaultianske subjekt er et kropsligt og begærende subjekt - men dette begær er ikke noget entydigt (en *essens*), der historisk har mødt forskellige former for repression. Både kulturelt og individuelt forandrer begæret og 'begærets subjekt' sig historisk⁹⁵.

"... si le pouvoir ... est fort, c'est qu'il produit ces effets positifs au niveau du désir - cela commence à être su - et aussi à niveau du savoir." (Foucault (1975/94b), s. 757.)⁹⁶

Man kan sige, at Foucaults subjekt således er udspændt i feltet: frihed - magt - dominans. Mennesket 'indfanges' på den ene side af forskellige sociale og diskursive reguleringer eller strukturer, men er på den anden side også et væsen, der i stand til *bevæge* sig i dette felt eller spektrum af mulige værensformer. Dette svarer til de to dimensioner i subjektets *historicitet*, at subjektivitetens individuelt-specifikke form både er kontingent og real.

Vi begærer (i bred forstand) noget bestemt - vi 'vil' noget bestemt, af konkrete andre og i livet i det hele taget. Dette er den 'sociale dialektik' beskrevet ovenfor. Men den særlige subjektivitet, som det enkelte subjekt har udviklet, er også en særlig begær-struktur: vi søger mod noget, som vi ud fra vores tidligere erfaringer, andre forestillinger og værdier, osv., tror kan give 'mening', lystopfyldelse eller på anden måde forekommer eftertragtelseværdigt. At den individuelt-specifikke subjektivitet (og begær-struktur) i et vist omfang er ubevidst gør, at mennesker ofte kan handle ud fra denne - med forskellige former for magt-udøvelse - uden at være sig alle

⁹⁵ Foucault (1984a), s. 10.

⁹⁶ "If ... power is strong ... this is because, as we are beginning to realise, it produces effects at the level of desire - and also at the level of knowledge." (Foucault (1975/80b), s. 59.)

sociale og etiske konsekvenser bevidst. Og i jo højere grad dette sker *ureflekteret* ift. de socialt og kulturelt tilgængelige diskurser og forestillinger, i jo højere grad kan subjektet risikere ubevidst at reproducere de fremherskende magt- og dominans-relationer - både ift. sig selv og andre. Denne dobbelte betydning af det epistemisk-kulturelle ubevidste og af begærets 'sociale dialektik' *overses* i konservative og liberalistiske politiske teorier.

3.1.1 Konservatisme

Hvis vi forstår konservatisme bredt som den opfattelse⁹⁷, at individet må besinde sig på og respektere sit udgangspunkt i verden, dvs. de kulturelle traditioner og værdier, og handle i overensstemmelse med disse, så synes det ikke svært at se, hvordan denne forståelse hænger godt sammen med essentialistiske forståelser af subjektiviteten. I forskellige konservative sociale og politiske teorier indgår forestillinger om, hvad mennesket som sådan er, og evt. hvad der er særligt for forskellige grupper af mennesker. At f.eks. kvindens natur gør, at hun burde indtage en bestemt funktion i det sociale liv - som oftest at varetage familien og hjemmet, eller at homoseksuelle, ved at bryde med den 'naturlige' (eller evt. traditionsbestemte⁹⁸) forordning mellem mand og kvinde, gør skade på sig selv og/eller samfundet, er eksempler på sådan konservativ tænkning. Noget ved vores psykiske beskaffenhed som mennesker determinerer os til at handle på en bestemt måde - *eller* hvis vi ikke gør det, kan det have visse negative konsekvenser for såvel individet som for samfundet⁹⁹.

Også i mere sofistiskerede filosofiske teorier om individets forhold til samfundet og kulturen, som f.eks., i kommunitarismen, findes tendenser til sådanne 'deterministiske' forståelser. F.eks. siger Alasdair MacIntyre, i forlængelse af en kritik af tabet af traditionelle moralske dyder i det moderne samfund, at

⁹⁷ Jf. f.eks. Northon & Aughey (1981), s. 19.

⁹⁸ I den variant af konservatismen, der kaldes 'traditionalisme' (jf. Thomas Schwartz (1973), s. 359ff.) understreges betydningen af det traditionsbestemte snarere end noget 'essentielt' ved mennesket (ud over den centrale bestemmelse, at vi er begrænsede og *ufuldkomne* væsner).

⁹⁹ Jf. Northon & Aughey (1981), s. 23 og 28 for denne 'naturlige konservatisme', samt Frank S. Meyer (1964), især s. 11.

"... my good as a man is one and the same as the good of those others with whom I'm bound up in human community." (MacIntyre (1980), p. 229.)

Det gode for den enkelte er her forbundet med hendes forhold til et bestemt kulturelt fællesskab. Denne 'forbundethed' er her dog ikke *substantielt* bestemt, men mere en slags 'formal' bestemmelse af, at det generelt set er godt for den enkelte at være i overensstemmelse med sin kulturelle baggrund. Men idet det ikke problematiseres, at denne baggrund ofte kan opleves som 'overgribende' eller hæmmende af individet (og altid implicerer *magt*-baseret subjektivering af individet), tenderer MacIntyre også mod at sige, at noget ved mennesket *gør*, at den enkelte evt. ikke kan, og i hvert fald ikke *bør*, indtage en for radikalt-kritisk position ift. de dominerende værdier og dyder i den givne kulturelle kontekst (der er således ikke tale om en egentlig psykisk 'essens', men dog stadig om en vis grad af kulturel-psykisk determination). Selv om denne mere raffinerede, kommunitaristiske opfattelse tilkender den reflektive forholden sig til de socialt tilgængelige (moralske) diskurser og praksisser en rolle i opnåelsen af en 'vellykket' integration i fællesskabet, synes den alligevel at *tendere* mod en forestilling om, at denne individuelle selvbearbejdning kun kan antage én bestemt form, nemlig (den abstrakte formulering af) 'overensstemmelse med fællesskabets værdier'¹⁰⁰.

I de mest grove konservative opfattelser, hvor mennesket defineres som havende en bestemt natur, overses ikke bare den generelle, sociale karakter af menneskers subjektivitet, men også mere specifikt at det ubevidste er gennemkrydset af subjekt-formende magt. I andre, mere sofistikerede opfattelser, som den diskuterede variant af kommunitarismen, anerkendes ofte en eller anden form for kulturelt ubevidste, men her er problemet snarere, at den *multiple* karakter af de magt-diskurser og -praksisser, der former subjektet, overses. Altså at de vedvarende socialt-dialektiske processer, hvori mangfoldige magt-former og selv-teknikker udspilles, ikke kan reduceres til ét bestemt forhold ved mennesket - eller ved dets relation til den sociale sammenhæng, der så skulle være determinerende for dets subjektive udviklingsmuligheder (være dets 'essens').

¹⁰⁰ Se også Will Kymlicka (2002), s. 270-273 vedr. den konservative tendens i kommunitarismen.

3.1.2 Liberalisme

Liberalismen, der som politisk teori kan forstås som den ide, at individerne i videst mulige omfang skal kunne styre deres eget liv (også som økonomiske aktører) uden indblanding fra staten eller andre magter, synes også at implicere en bestemt forståelse af subjektet, nemlig forestillingen om det frie individ, der reflektivt handler ud fra egne velovervejede værdier. Ifølge Will Kymlicka¹⁰¹ er det et grundlæggende element i liberalismen, at mennesket forstås som i stand til at 'løsrive' sig fra enhver social praksis, i hvert fald i den forstand at vi reflektivt kan forholde os til, og evt. afvise, disse. Derfor ses menneskers praktiske overvejelser omkring det gode liv som bestående i spørgsmålet om 'hvad skal jeg være, hvilken slags liv vil jeg leve?' - hvilket Kymlicka¹⁰² kontrasterer med det spørgsmål, som er centralt i den kommunitaristiske forståelse, 'hvem er jeg?' (som placeret i en bestemt social/kulturel kontekst). Dette formuleres f.eks. af Michael Sandel¹⁰³, der siger, at før vi kan sætte os mål i livet, må vi have en identitet (dvs. vide 'hvem vi er') - hvilket, siger han, overses i den liberalistiske forståelse af selvet som 'tomt' og *forudgivet*, og dvs. ikke som *formet* af de socialt betingede værdier og målsætninger¹⁰⁴.

Interessant nok kritiserer Kymlicka omvendt Sandel for en slags 'kulturel essentialisme', idet han siger, at det ikke synes som om (eller i hvert fald er uklart, hvorvidt) det kommunitaristiske subjekt principielt kan overskride *alle* sine nuværende (også identitetsskabende) værdier og målsætninger¹⁰⁵. Disse er jo nemlig netop konstituerende for selvet. Dette problem omkring subjektets frihed synes at pege på en 'dobbeltthed' eller ambivalens i den liberalistiske forståelse. På den ene side er ideen om det abstrakt-autonome individ, der handler 'frit', afgørende i liberalismen. På den anden side findes her også forestillingen om, at dette subjekt, mere eller mindre selvtransparent, formår at handle rationelt i verden ud fra relativt klare og *velordnede* præferencer. Uklarheden består her i, hvorvidt der er et selv eller subjekt, der så at sige står 'udenfor' disse identitetskonstituerende præferencer og værdier, eller om selvet ikke består i andet end (en eller anden sammenknytning af) disse. F.eks. synes John Rawls at mene, at alle værdier principielt kan forandres - og at dette sker ud fra subjektets 'fornuftige og rationelle'

¹⁰¹ Ibid., s. 223-224.

¹⁰² Ibid., s. 225-226.

¹⁰³ Michael Sandel (1982), p. 152-153.

¹⁰⁴ Bl.a. *ibid.*, s. 160-161.

¹⁰⁵ Kymlicka (2002), s. 226-227.

bevæggrunde¹⁰⁶. Der synes her at være, i hvert fald en 'spænding' mellem at se subjektets værdier, m.m. som bevidste, entydige og rationelle og så subjektet som 'tomt', således at det i princippet kunne vælge hvilke som helst (flertydige) værdier¹⁰⁷.

Dette problem ses f.eks. i den relativt udbredte Rational Choice-teori¹⁰⁸, hvor social interaktion forsøges analyseret ud fra forestillingen om mennesket som det selvtransparente individ, der ud fra velordnede præferencer agerer rationelt og 'kontrakt-baseret' i verden. Denne analyse-figur, der muligvis kan have en værdi som en slags idealtipe, bliver problematisk, i det omfang der ikke spørges til, *hvordan* menneskers præferencer, værdier og tankemåder udvikles i bestemte historisk-socialt kontekster. At menneskers præferencer i det virkelige liv faktisk sjældent er 'velordnede' og forudgivne - og ej heller noget, der bare rationelt vælges, men til dels fremkommer *gennem* indgåen i social interaktion, og dvs. er resultatet af social og diskursiv magt, tenderer mod at blive overset i dette teoretiske perspektiv. Derfor ses denne metodisk-individualistiske tilgang også ofte knyttet til en liberalistisk samfundsanalyse, hvor magt *ikke* forstås som subjekt-formende.

Hvad enten subjektet ses som 'tomt' (som i den 'idealistiske' opfattelse) eller som havende klare og velordnede værdier og præferencer, synes begge disse forståelser (i den liberalistiske teori) at glide over i en slags 'friheds-tænkning', der overser subjektivitetens karakter af specifik magt-konfiguration. Grundlæggende værdier og følelser, og tanke- og handlemåder, m.m. fremstår nemlig ofte som 'givne' og relativt faste på et bestemt tidspunkt, bl.a. idet de er understøttet af stærke sociale og diskursive kræfter - og kan derfor være svære eller næsten "umulige" at forandre for den enkelte. Liberalismen synes at overse, at dette ofte kræver sociale og kollektive udviklinger - og evt. ligefrem omfattende selvbearbejdning, der understøttes af de sociale former/fællesskaber.

¹⁰⁶ John Rawls (1985), s. 404-405.

¹⁰⁷ Bemærk, at i modsætning til i den radikale socialkonstruktivistiske opfattelse er det 'tomme' subjekt jo netop ikke "fyldt op" af de sociale påvirkninger. Dette er grunden til, at ideen om denne 'tomhed' ikke så let kan forenes med forestillingen om de klare, velordnede præferencer (hvor kommer de fra, så at sige?). Colin Gordon (1991, s. 43-44) peger (inspireret af Foucault) dog på, at i den variant af liberalismen, der går under betegnelsen Chicago-skolen, ændres forestillingen om homo oeconomicus til en ide om 'det manipulerbare menneske' (men 'valget' er dog stadig grundlæggende, før alle sociale bestemmelser).

¹⁰⁸ Jf. Roar Hagen (2000), s. 220ff.

På den måde kan Foucaults forståelse siges at udgøre en mellemposition mellem liberalismen, der overser den ubevidste, subjekt-formende magt, og kommunitarismen (i hvert fald i den 'konservative' udgave), der overser, at denne magt altid principielt og potentielt *kan* overskrides.

Denne subtile skelnen mellem de forskellige positioner, som jeg her har forsøgt at skitsere som en foucaultiansk 'mellemposition', synes kun at kunne formuleres ud fra analysen af den individuelle subjektivitet som en historisk-real magt-konfiguration - der altid potentielt kan videreudvikles, og dvs. overskride de sociale begrænsninger.

3.2 Frihed og etik

Med Foucaults særlige forståelse af forholdet mellem magt og subjektivitet følger også en særlig forståelse af menneskelig frihed. Denne forståelse har, hvad vi kunne kalde et negativt-definitivt og et teoretisk indsigtfuld aspekt (der svarer til to tilsvarende dimensioner i Foucaults magt-begreb). På den ene side *definerer* Foucault situationer, hvor der indgår direkte vold og fysisk tvang (i særdeleshed hvor denne vold og tvang er mere eller mindre institutionaliseret), som noget *andet* end magt-relationer - her er *ethvert* element af individuel frihed fraværende. På den anden side kan den afgørende teoretiske indsigt siges at være, at der i alle magt-relationer derimod (forstået foucaultiansk), selv hvor disse synes fastlåste og uoverskuelige, altid principielt er et element af frihed. Om ikke andet, så bare ved det f.eks. at kunne reagere overfor magt-udøvelse med forstillet accept og små udtryk for modstand, eller ved flugt, voldelig modstand eller, mere ekstremt, selvmord¹⁰⁹. Denne form for magt, der altid implicerer et vist omfang af *frihed* hos den eller de personer, magten udøves overfor, er i modsætning til tidligere, siger Foucault, langt mere udbredt i det moderne samfund end decideret vold og tvang.

¹⁰⁹ Foucault (1984/94a), s. 720.

"When one defines the exercise of power as a mode of action upon the action of others ... one includes an important element: freedom... Power is exercised only over ... individual or collective subjects who are faced with a field of possibilities..." (Foucault (1982), s. 221.)

Men i Foucaults forståelse er frihed (ligesom magt) ikke bare noget, mennesker besidder, men noget vi kan *praktisere* - i større eller mindre grad. Derfor taler Foucault¹¹⁰ om 'friheds-praksisser' som den slags *selvbestemte* praksisser, hvor mennesker definerer deres eksistens, deres sociale relationer, osv. - ikke som en afdækning eller frigørelse af noget oprindeligt, men som en selvstyret udvikling og overskridelse af nuværende subjektive og sociale former. Først i det øjeblik, at mennesker forhindres i at udfolde sådanne friheds-praksisser, kan vi tale om, at magt-udøvelsen glider over i egentlig dominans.

Foucault¹¹¹ anerkender selvfølgelig, at en form for *frigørelse* fra begrænsninger på sådanne friheds-praksisser til tider kan være nødvendig, som f.eks. når bestemte sociale grupper er underlagt politiske eller sociale begrænsninger, der hæmmer muligheden for overhovedet at udfolde praktiske former for 'frihed'. Men selv når en sådan frigørelsesproces evt. er ført til ende, vil det være forkert at tro, at de berørte mennesker så vil have frigjort noget oprindeligt eller 'egentligt' i sig selv, hvormed den enkelte er sikret en komplet og tilfredsstillende relation til sig selv - kampen om, og det etiske arbejde med, hvad individet så skal *være*, vil så først aktualiseres og intensiveres. Og samtidig vil enhver sådan frigørelse altid bane vej for *nye* magt-relationer, der så netop må kontrolleres af friheds-praksisser - og dvs. af etiske selv-praksisser.

Således, siger Foucault¹¹², er frihed en ontologisk betingelse for etik overhovedet - og omvendt er etik den form, som friheden antager, når den er informeret af refleksion. Det er først ved en refleksiv forholden sig til den magt, der uundgåeligt altid vil være til stede (også i en selv), at det er muligt at etablere et etisk selvforhold. På den måde svarer enhver udvikling af subjektiviteten til en slags 'spænding' mellem underkastelse og autonomi ift. den sociale magt - eller mellem magt og frihed.

¹¹⁰ Ibid., s. 710.

¹¹¹ Ibid., s. 709-711.

¹¹² Ibid., s. 711-712.

" ... le sujet se constitue à travers des pratiques d'assujettissement, ou, d'une façon plus autonome, à travers des pratiques de libération, de liberté ... à partir, bien entendu, d'un certain nombre de règles, styles, conventions, qu'on retrouve dans le milieu culturel."

(Foucault (1984/94b), s. 733.)¹¹³

Begrebet om 'friheds-praksisser' synes dermed nærmest at betegne en slags eksistentiel holdning, hvor subjektet må udøve en vedvarende selv-opmærksomhed og selv-bearbejdning, for derved at kunne forholde sig kritisk ift. de mange forskellige slags social og psykologisk magt, der præger os. Denne selv-kritiske og selv-overskridende holdning (som han knytter til oplysnings-tænkningen, hos bl.a. Kant) må udmøntes i, hvad Foucault¹¹⁴ kalder en historisk-kritisk ontologi, dvs. en historisk analyse af, hvad vi mennesker *er* i dag, i moderniteten, og de etiske overvejelser over, hvordan vi kan *overskride* grænserne for denne væren. Dette skal hverken forstås som bare en *teoretisk* analyse eller omvendt som et *radikalt* brud med, hvad vi er nu - med nuværende praksisser, m.m. (som i tidligere tiders politiske forestillinger om 'det nye menneske' og lign.). Snarere må den ses som en praktisk indstilling eller filosofisk ethos, hvor selv-kritikken er forbundet med en historisk analyse af de sociale begrænsninger på os og en eksperimentering med mulighederne for overskridelse¹¹⁵.

Vi synes i dette hos Foucault relativt uklare begreb om 'friheds-praksisser' at kunne skelne mellem to former for, eller dimensioner af, disse: for det første det at forsøge at fastholde en kritisk-refleksiv, bevidsthedsmæssig distance ift. magten, hvormed en 'øvende', selv-udviklende holdning bliver mulig. Den kritiske refleksivitet er her så at sige *mulighedsbetingelsen* for det Foucault betegner som en 'eksistensens æstetik'¹¹⁶. Og filosofisk-kritiske analyser (à la Foucaults egne) af, bl.a. hvordan sociale mekanismer opererer - og hvordan former for repression og betingning virker, har da også, siger han¹¹⁷, i nyere tid *faktisk* udvidet rummet af muligheder for menneskers eksistens. Dette aspekt af friheds-praksisser består således i, at mennesker på eksperimenterende vis kan udfolde deres mangfoldige subjektive og sociale potentialer.

¹¹³ "... the subject is constituted through practices of subjection, or, in a more autonomous way, through practices of liberation, of liberty ... on the basis, of course, of a number of rules, styles, inventions to be found in the cultural environment." (Foucault (1984/88), s. 50-51.)

¹¹⁴ Foucault (1984/97b), s. 312-319.

¹¹⁵ Ibid., s. 319.

¹¹⁶ Foucault (1984/94a), s. 732.

¹¹⁷ Ibid.

"... the relationships we have to have with ourselves are not ones of identity, rather they must be relationships of differentiation, of creation, of innovation. To be the same is really boring."
(Foucault (1982/97), s. 166.)

For det andet synes begrebet at implicere det, at vi mennesker ikke bare *i tænkningen*, eller i vores selvpraksisser, kan forholde os kritisk-distanceret overfor de diskurs- og magt-former, der findes i den sociale kontekst, men også at vi principielt altid kan yde en eller anden form for (små) *modstands*-handlinger. Selv hvor magt-relationer er åbenlyst asymmetriske - og evt. formaliserede - er det sjældent sådan, at denne magt dækker alle aspekter af den sociale relation. Der vil altid foregå en slags politisk kamp¹¹⁸ om den præcise udformning af den konkrete magt-udøvelse. F.eks. er enhver dominerende diskurs, hvorudfra bestemte grupper forsøger at definere de sociale relationer (og andres placering heri), aldrig sikret mod at blive ændret, eller evt. ligefrem blive *omvendt*, således at diskursens magt-effekt ikke mere er entydig - og dvs. at de sociale konsekvenser heraf kan være langt mere komplekse end i udgangspunktet (som det f.eks. har været tilfældet i forbindelse med diskurser om homoseksuelle¹¹⁹). Denne modmagt-strategi kan sammenlignes, siger Foucault¹²⁰, med den situation i judo, hvor man ikke viger tilbage fra modstanderen, men tværtimod udnytter dennes manøvre som udgangspunkt for sin næste bevægelse.

3.2.1 Det etiske subjekt

Med den her skitserede forståelse af friheden som 'politisk' bliver vigtigheden, af at se subjektiviteten som værende i et spændingsfelt mellem magt-påvirkning/træghed og selvbearbejdning, endnu mere tydelig. Frihed består her i den opmærksomhed og selvbearbejdelse, der er nødvendig for ikke at blive helt 'opslugt' så at sige af den *både* inter- og intra-subjektive magt, der præger os.

¹¹⁸ Hvorfor Foucault (1984/94a, s. 714) (inspireret af antikkens etik) kan sige, at friheden altid i sin natur er *politisk*.

¹¹⁹ Jf. f.eks. Foucault (1982/97), s. 168.

¹²⁰ Foucault (1975/94a), s. 721.

Idet de værdimæssige nodalpunkter og andre diskursivt-narrative ressourcer og muligheder virker og udvikler sig ikke *kun* i sin egen (sociale) dynamik, men forbinder sig med, ja 'hægter sig fast', så at sige, til ikke-diskursive aspekter af subjektiviteten som begær, lyster, følelser, (også kropslige) forestillinger og fornemmelser, osv., kan vi (med en måske lidt upræcis metaforik) tale om magt *i* subjektiviteten - som ikke kun socialt-diskursive, men også individuelt-psykiske fænomener. På denne måde har det disciplinerende apparat formået at sikre den sociale integration i det moderne samfund, siger Foucault¹²¹, ved at individerne siden det 19. århundrede er blevet bundet til produktions-apparatet vha. den særlige magt-form, der består i produktionen af vaner og normer (mere om dette i næste kapitel). I dette perspektiv står frihed i modsætning til den ureflekterede internalisering eller accept af sådanne sociale sædvaner og normer.

Men denne frihedens etik består for Foucault selvfølgelig ikke (hvilket ellers er en udbredt kritik af ham¹²²) bare i, at individet er optaget af sin *egen* frihed og æstetiske selv-formning. Tværtimod er det kun med den rigtige udøvelse af 'omsorg for en selv', at man kan undgå f.eks. at blive slave af sit begær, eller domineret af selvcentrerede forestillinger og tankeformer, hvormed risikoen for at dominere andre opstår¹²³. Kun hvis man er opmærksom på sig selv (hvis man ved 'hvad man er ontologisk') og hvad man er i stand til, kan man undgå at misbruge sin magt overfor andre. Det etiske menneske er således det, der *erkender* de magt-spil, vi alle indgår i, men samtidig forsøger at udspille disse med så lidt dominans som muligt¹²⁴.

I modsætning til den nuværende politiske tænkning, der ifølge Foucault¹²⁵ giver meget lidt plads til spørgsmålet om dette etiske subjekt, er udviklingen af denne magt- og selv-kritiske holdning det afgørende i hans ide om en politik, der også er en etik¹²⁶. Sådanne selv- eller friheds-praksisser er, sammen med kritikken af overgribende styrings-teknikker og sikringen af individuelle rettigheder, afgørende i en ny, dominans-overskridende etik¹²⁷. Denne kan således foreløbigt formuleres som bestående i en række ledetråde for en magt-kritisk *etisk holdning*:

¹²¹ Foucault (1973/76), s. 105.

¹²² Jf. f.eks. Heidrun Hesse (2003), s. 306-307.

¹²³ Jf. Foucault (1984/94a), s. 716, hvor diskussionen (igen) tager udgangspunkt i antikkens etik.

¹²⁴ *Ibid.*, s. 727.

¹²⁵ *Ibid.*, s. 722.

¹²⁶ Foucault (1983/84b), s. 375.

¹²⁷ Foucault (1984/94a), s. 727-728.

- en konsekvent, radikal problematisering af enhver slags magt (og dvs. kritik af dominans) overalt, altid,
- en erkendelseskritisk tilgang til (også egen) tænkning og viden(skab), virkeligheden er kompleks,
- en eksperimentel-overskridende forholden sig til sociale og subjektive former, og
- ligeværdige relationer med andre, ud fra en erkendelse af vores alles kontingente, og potentielt foranderlige identitet.

Det er bl.a. denne etisk-politiske vision, der gør overvejelser over subjektiviteten så afgørende - over hvad det for et subjekt, der skal kunne udvikle denne etisk-kritiske holdning.

3.2.2 Hvad for et (kritisk) subjekt?

I den filosofiske og psykologiske tradition har begreberne 'subjekt' og 'subjektivitet' været benyttet på en lang række forskellige, mere eller mindre entydige, måder. Men hvor det ofte har været forbundet med forsøg på at udpege bestemte, helt *basale* træk ved den menneskelige bevidsthed, ved det at være et subjekt eller et Selv¹²⁸, kan det her skitserede, foucaultianske begreb om subjektivitet siges at være bredere, idet det inkluderer *både* den aktive dimension i menneskers subjektive liv, dér hvor vi er aktivt-selvbestemt handlende, og den "passive" del, dér hvor vi ureflekteret oplever, og efterlever, socialt og/eller intrapsykisk bestemte vaner og rutiner. Der er således ikke noget skarpt skel mellem disse forskellige aspekter af subjektiviteten, og ikke nogle bestemte dele af 'det mentale', der definerer subjektet.

Ud over potentialet for refleksivitet må vi nemlig forstå subjektiviteten (forstået som det at være et subjektivt væsen, et subjekt) som afgørende præget af ikke-refleksivt, psykisk indhold. Ikke bare som de uklare og diffuse kropsligt-emotionelle forestillinger og fornemmelser, der er knyttet til særlige mønstre eller dynamikker af begær, men også som den slags 'tænkning', der ikke (altid) eksplicit kan artikuleres¹²⁹.

¹²⁸ Som f.eks. den fænomenologiske analyse af det irreducerbart 'første-personlige' ved vores oplevelser (jf. Dan Zahavi (2003), s. 59ff.).

¹²⁹ Hvilken også er blevet kaldt 'baggrundsforståelse' (Taylor (1995), s. 68-70), 'habitus' (Bourdieu (1994), bl.a. s. 23-24) og lign.

"La pensée, ça existe, bien au-delà, bien en deçà des systèmes et des édifices de discours. C'est quelque chose qui se cache souvent, mais anime toujours les comportements quotidiens... La critique consiste à débusquer cette pensée et à essayer de la changer: montrer que les choses ne sont pas aussi évidentes qu'on croit..." (Foucault (1981/94a), s. 180.)¹³⁰

I stedet for at forstå tænkning (forbundet med refleksivitet og sprog) som stående skarpt overfor følelser, drifter og andre dele af psyken (der så enten kan gøres primære eller negligeres), er der her en mere flydende overgang mellem tænkningen og andre aspekter af vores subjektive væren¹³¹. Foucault kan her siges at lægge op til en slags 'fler-dimensionel' forståelse af subjektiviteten, der modsvarer magtens multiple former - en forståelse, der tematiserer forholdet mellem menneskers (selv-)forståelser, deres (såvel reflekterede, som ubevidste) 'begær' og følelser, m.m., og den kontekst af handle-muligheder, de indgår i¹³².

I overensstemmelse med dette hylder Foucault Deleuze og Guattaris bog *Anti-Oedipus*¹³³ for at udgøre en antifascistisk etik, en slags vejledning i, hvordan man kan overskride den fascisme, der præger os alle, og vores daglige livsførelse. Modstanderen er her:

"... the fascism in us all, in our heads and in our everyday behaviour, the fascism that causes us to love power, to desire the very thing that dominates us and exploits us."
(Foucault (1983/84a), s. XIII.)

Foucault pointerer dog, at denne figur om fascismen ikke må forstås for forsimplet - som f.eks. i ideen om massernes 'frivillige underkastelse' pga. deres begær efter fascisme eller 'kærlighed' til

¹³⁰ "Thought does exist, both beyond and before systems and edifices of discourse. It is something that is often hidden but always drives everyday behaviours... Criticism consists in uncovering that thought and trying to change it: showing that things are not as obvious as people believe..." (Foucault (1981/2000), s. 456.)

¹³¹ Jf. Menke (2003, bl.a. s. 288-289) for en god redegørelse for Foucaults pointe, om at selv-forholdet primært er *praktisk* (dvs. ikke-refleksivt). (Magtens) formning af subjektet sker jo ofte bl.a. ved, at hun eller han får øget handleevne: "Subjektivität heißt Handlungsmacht ... die zur Aus- und zur Selbstführung" (s. 288). ["Subjektivitet betyder handleevne ... til ud- og selv-førelse" (min oversættelse).]

¹³² På denne måde kan Foucaults forståelse siges at være mere 'pluralistisk' end tilgange, der kun fokuserer på refleksionen som det, der medierer mellem individet og de sociale strukturer (jf. Archer (2003, s. 16) for en ellers god og interessant redegørelse for, hvordan den 'indre dialog' har denne funktion).

¹³³ Deleuze & Guattari (1972/84).

lederen¹³⁴. Forestillingen om behovet for en sådan mester har nemlig implicit været knyttet til den juridisk-politiske magt-opfattelse, idet magt her ses som påbud eller forbud 'fra oven', som masserne enten siger ja eller nej til (hvormed alle magt-niveauer og -domæner gøres homogene). Men i modsætning til i historiske perioder, hvor fascisme og andre totalitære ideologier har været dominerende, virker magten i liberal-kapitalistiske samfund ikke som en *generel* og centreret magt (én ideologisk forestilling, en karismatisk leder eller lign.), der formår at knytte begæret til sig, og derigennem "overtage" ens opgaver som selvstændigt handlende. Tværtimod knytter mennesker som oftest lyst og mening til *mange forskellige*, ofte mere diffuse, værdier og praksisser. I vores tid kan f.eks. arbejdsidentiteten ses som særligt central hos nogle, og samtidig - eller hos andre - kan ønsket om et højt niveau af forbrug være et vigtigt subjektivt omdrejningspunkt, eller det kunne være bestemte kulturelle værdier, familieværdier, osv.

På den måde er begæret - forstået som 'det vi vil (have)', det vi knytter lyst til - *historisk* og genstand for strid, dvs. det befinder sig i spændings-feltet mellem menneskets frihed og magten i dens forskellige, kontekst-specifikke former. Og det kan derfor evt. godt være rimeligt at tale om fascismen i vore hoveder eller mere dybtgående, som Foucault siger¹³⁵, magten i vores kroppe. Men denne magt må analyseres 'nedefra og op' så at sige, som mangfoldige og partikulære teknikker og relationer. Både de teorier, der forsøger at forklare moderne dominansformer *kun* ud fra magtens omformning af menneskers begær¹³⁶, og dem, der forstår mennesket som essentielt frit, overser den menneskelige subjektivitets 'agonistiske' karakter¹³⁷ - dvs. spændingen mellem subjektivitetens forskellige dimensioner. Hvilket også vil sige spændingen mellem psykosociale magt og det 'genstridige' ved den menneskelige vilje (og friheden)¹³⁸.

Denne forståelse af, hvordan *hele* subjektiviteten så at sige må (tænkes) med i en etisk forandrende selv-praksis, har også betydning for en *socialteoretisk* forståelse af muligheden for samfundsmæssig forandring. Som en første bestemmelse synes den at pege i retning af en mere,

¹³⁴ Foucault (1977/94c), s. 422-423.

¹³⁵ Foucault (1976/80), s. 99.

¹³⁶ Jf. f.eks. Deleuze og Guattari's (1972/1984, bl.a. s. 239) ide om, at kapitalismens stabilitet må forstås ud fra begærets udvikling/formning (i modsætning til ud fra ideologien). Det skal dog pointeres, at deres begreb om begæret er forskelligt fra (og angiveligt bredere end) Foucaults (jf. Guattari (1985), s. 177 og Foucault (1983/98), s. 446).

¹³⁷ Her ses et vist slægtskab med den tidlige Frankfurterskole, bl.a. med Adornos (1966, bl.a. s. 293-294) ide om det moderne subjekts 'antinome' karakter, bl.a. udtrykt i spændingen mellem beherskelse og frihed.

¹³⁸ Foucault (1982), s. 221-222.

om ikke pessimistisk, så i hvert fald 'tålmodig' position, hvor det for en dominans-kritisk social bevægelse ikke så meget gælder om at overbevise mennesker om det *sympatiske* ved mange af disse etiske ideer, men snarere at gøre det plausibelt, at det overhovedet er muligt at udvikle sociale former, der overskrider denne dominans. Det vil bl.a. sige former, der ikke nødvendigvis betyder, at mennesker må opgive meget af det, de i dag opfatter som goder - eller i hvert fald at de ville bringe *andre* eftertrættelsesværdige værdier med sig.

Men dette ville dels kræve, at vi allerede nu, i det bestående samfund, kunne udvikle sociale *praksisser*, hvor mennesker i hvert fald delvist kunne eksperimentere med samværsformerne og med ens egen subjektive forholden sig til disse. Og i denne proces må vi erkende, at bare det at forstå sig selv som kritisk eller 'revolutionær', eller lign., ikke er nogen garanti for et problemfrit spring til en bedre, social praksis. Erkendelsen af nødvendigheden af at forholde sig magt-kritisk (også til sig selv) er kun *starten* på en vedvarende proces.

En vigtig del af en politisk etik er således forsøget på kritisk at forandre vores forståelser af os selv og vores begær, dvs. at kritisere subjektivitets-former, hvor vi bare "passivt" og ureflekteret udlever begær (f.eks. i form af vaner og normer), der understøtter dominans og undertrykkelse.

3.3 Fra decentral magt til social dominans

Hvornår og hvordan formår et individ eller en gruppe så, som Foucault¹³⁹ siger, at fastlåse et felt af ellers flydende sociale processer (magt-relationer), og konsolidere dominans-relationer? Den mest simple form, hvorunder dette kan ske, er lovgivning (og lignende skriftligt nedfældede forordninger), hvor det relativt præcist stadfæstes, hvordan mennesker må og ikke må handle ift. hinanden (og sig selv) - i hvert fald for så vidt, at denne lovgivning eller forordning ikke er til umiddelbar diskussion og 'omarbejdning' i de enkelte sociale praksisser. Men på tilsvarende vis, og i det moderne samfund i højere grad, sker dette ved at sociale praksisser antager en relativt fast form pga. forskellige former for socialt pres og konkrete magt-teknikker. Dvs. at de får karakter af implicite *normer*, som det er socialt uacceptabelt at bryde, og evt. bare at problematisere. På den måde kan magt-relationer, ofte over tid, gå fra at være bevidst omstridte

¹³⁹ Foucault (1984/94a), s. 710-711.

konfliktpunkter, eller i hvert fald genstand for refleksion og/eller diskussion, til at blive accepteret som 'naturlige' eller 'uforanderlige'.

Foucault¹⁴⁰ beskriver således historisk/social udvikling som karakteriseret ved en vekslen mellem åbne, direkte konfrontationer mellem sociale grupper (eller individer), og så at disse går over i mere anonyme, fastlåste magt-relationer mellem dem. Sådanne konfrontationers ophør sker, når stabile mekanismer afløser de antagonistiske reaktioner - mekanismer, vha. hvilke den modstående gruppes adfærd kan styres på relativ konstant og forudsigelig vis. Når de sociale relationer således er fastlåste og 'vedvarende asymmetriske' (hierarkiske), og derved tillader mennesker meget lidt handlefrihed, kan de betegnes som social dominans.

"... il y a effectivement des états de domination. Dans de très nombreux cas, les relations de pouvoir sont fixées de telle sorte qu'elles sont perpétuellement dissymétriques et que la marge de liberté est extrêmement limitée." (Foucault (1984/94a), s. 720.)¹⁴¹

Dette betyder ikke, at magt-udøvelsens mekanismer, såsom alverdens *ubevidste* forestillinger og tankeformer, dermed er dominans. Men den slags magt-former og styringsteknikker, der vha. påvirkning af sådanne forestillinger, m.m. formår at handle på andres (ubevidste) handlen, således at deres felt af handlemuligheder begrænses - f.eks. ved at social asymmetri fremstilles som 'naturlig' - må siges at *understøtte* social dominans.

Foucault kan dermed siges at være i overensstemmelse med den radikale magt-forståelse, vi ser i traditionen fra bl.a. Steven Lukes¹⁴², der inkluderer det, han kalder magtens tredje dimension (i modsætning til liberalismens og reformismens fokus på menneskers hhv. medinddragede eller marginaliserte, men altid *bevidste* præferencer). Idet, som Lukes siger¹⁴³, at enhver analyse af magt og (i det foucaultske perspektiv) dominans implicerer et bestemt syn på, hvad der er 'betydningsfuldt' for mennesker, kan dette tredimensionelle perspektiv åbne for en 'dybere' forståelse, hvor de subjektivitets- og tankeformer, som mennesker faktisk har udviklet, må vurderes ift. evt. ikke-erkendte interesser og muligheder - bl.a. for at det er muligt, at erkende den

¹⁴⁰ Foucault (1982), s. 226.

¹⁴¹ "... states of domination do indeed exist. In a great many cases, power relations are fixed in such a way that they are perpetually asymmetrical and allow an extremely little margin of freedom." (Foucault (1984/97), s. 292.)

¹⁴² Steven Lukes (2005), bl.a. s. 29-30 og 37-38.

¹⁴³ Ibid., s. 30.

sociale magt og dominans, de er underkastet. Med dette radikale perspektiv kan social magt - og i særdeleshed *dominans* - kritiseres, idet den hæmmer realiseringen af menneskers potentialer og interesser, og samtidig kan sådanne subjektivitets-former normativt kritiseres, f.eks. idet de medvirker til at reproducere den generelle dominans-struktur¹⁴⁴.

Afgørende er det, at en sådan generel dominans-struktur, hvis konsekvenser til tider kan brede sig ud i hele samfundet, som oftest ikke kan forstås som udøvet af én person eller gruppe over andre, men snarere, siger Foucault¹⁴⁵, som de mangfoldige former for gensidige relationer mellem subjekterne, de multiple former for undertvingelse (subjugation) i den sociale organisme. Dermed bliver det tydeligt, hvordan denne forståelse af det sociale hænger sammen med den foucaultianske forståelse af subjektet: individer tager altid del i lokale magt-spil (bl.a. som 'socialt-dialektiske' processer), der *kan* være eksplicite - men ikke nødvendigvis er det. Og i hvert fald er de overordnede logikker og (diskursive og praktiske) strukturer, som individer indgår i, som oftest *ubevidste*. Fordi mennesker således indgår i mere omfattende, *svært gennemskuelige* magt-sammenhænge, reproducerer vi ofte disse på det lokale niveau.

Alligevel, siger Foucault¹⁴⁶, kan den *helhed* af midler, der anvendes til at implementere eller fastholde magt, forstås som 'strategier'. Dermed fremstår et særegent element i Foucaults social-teori, nemlig forestillingen om magt-relationer som 'strategier uden strateger'¹⁴⁷. Ifølge Foucault, er disse både intentionelle og non-subjektive: de er altid gennemtrængt af en slags logik eller 'formål', men ikke således at denne logik er knyttet til enkelt-individens valg og handlinger.

"... les relations de pouvoir sont à la fois intentionnelles et non subjectives la rationalité du pouvoir, c'est celles de tactiques souvent fort explicites au niveau limité où elles s'inscrivent - cynisme local du pouvoir - qui, s'enchaînent les unes aux autres, s'appelant et se propageant, trouvant ailleurs leur appui et leur condition, dessinent finalement des dispositifs d'ensemble : là, la logique est encore parfaitement claire, les visées déchiffrables, et pourtant, il arrive qu'il n'y

¹⁴⁴ Desværre synes (også den sene) Foucault tøvende overfor at *eksplicitere* den (implicite) værdiantagelse, der kan anes hos ham, om at 'selvbestemt selvudvikling' må fremmes (jf. kritikken af dette forhold hos Foucault i afsnit 5.4.1).

¹⁴⁵ Foucault (1976/80), s. 96.

¹⁴⁶ Ibid, s. 225.

¹⁴⁷ Dreyfus & Rabinow (1982), s. 109.

ait plus personne pour les avoir conçues et bien peu pour les formuler..."

(Foucault (1976), s. 124-125.)¹⁴⁸

Dvs. at selv om rationaliteten i de lokale 'taktikker', der ofte er eksplicit dér, hvor den indskrives, bliver en del af et mere overordnet, sammenføjnet magt-netværk, som ingen har 'opfundet' og kun få har artikulere, kan de generelle, anonyme magt-sammenhænge alligevel ofte synes at have en samlet 'retning', der virker koordinerende for individers handlen (som med udbredelsen af det generelle disciplinerings-apparat).

Med udgangspunkt i denne 'historie-teoretiske' grundforståelse kan Foucault analysere, hvordan lokale og individuelle handlinger, der kan være mere eller mindre formålsrettede, kan (komme til at) indgå i og bidrage til mere generelle sociale udviklinger, der hverken er intenderede eller bevidste for de enkelte individer. Dette udelukker *ikke*, at enkelt-individer eller grupper på det lokale niveau (indenfor rammerne af de generelle strategier) til tider kan handle bevidst (og 'kynisk' magt-udøvende) i retning af bestemte formål¹⁴⁹, men det pointeres, at disse altid vil støde på en mangfoldighed af andre uforudsete forhold og handlinger, inklusiv andres magt-udøvelser, m.m. - og dvs. at ingen enkelt-individer kan overskue og kontrollere det samlede netværk af magt-relationer.

I overensstemmelse med dette viser Foucault¹⁵⁰ i sine undersøgelser af udviklingen af den moderne stat, hvordan en ny styrings-rationalitet (*gouvernementalité*) udvikledes, hvis primære opgave var at etablere en kontinuitet mellem de forskellige magt-former: fra styringen af staten, over styringen af familien, til individers moralske selv-styring, osv. Således er det muligt mellem de lokale magt-spil og de generelle dominans-tilstande at identificere en lang række af det, Foucault kalder styringsteknikker (*techniques de gouvernement*), forstået bredt som både institutioners og individers teknikker til at styre andre mennesker. Disse teknikker er helt

¹⁴⁸ "Power relations are both intentional and nonsubjective ... the rationality of power is characterized by tactics that are often quite explicit at the restricted level where they are inscribed (the local cynicism of power), tactics which, becoming connected to one another, attracting and propagating one another, but finding their base of support and their condition elsewhere, end by forming comprehensive systems: the logic is perfectly clear, the aims decipherable, and yet it is often the case that no one is there to have invented them, and few who can be said to have formulated them..." (Foucault (1976/78), s. 94-95.)

¹⁴⁹ Dreyfus & Rabinow (1982, s. 109) synes i deres tolkning (som også andre fortolkere) at overse dette element af formålsrettethed på det *lokale* niveau.

¹⁵⁰ Foucault (1978/94), s. 640-641.

afgørende, siger han¹⁵¹, fordi det ofte er ved hjælp af disse, at dominans-tilstande etableres og fastholdes. Et eksempel på dette er den måde, hvorpå den allerede diskuterede statslige pastoral-magt med dens bekendelses-procedurer, m.m. (jf. afsnit 2.4.1) formår at styre subjekter gennem deres selvforståelser, og derved styring af sig selv¹⁵².

Med analysen af dette netværk af multiple magt-former og styringsteknikker har Foucault fået skitseret en tilgang til forståelsen af den relative sociale integration og ro i det moderne samfund. Den relativt komplicerede form dominans-relationerne har, og det at mikromagten udgør et netværk af diffus, halv-anonym magt, har selvfølgelig betydning for, hvor tydeligt de fremtræder for de berørte - og dermed for, at det er lettere at stabilisere den samlede dominans-struktur, end hvis denne mikromagt var åbenlys.

Både det, at magtens omfang er skjult, og i særdeleshed at dens produktive, subjekt-skabende (og begærs-formende) karakter er skjult, er et afgørende træk ved magten i vores samfund:

"... c'est à la condition de masquer une part importante de lui-même que le pouvoir est tolérable. Sa réussite est en proportion de ce qu'il parvient à cacher de ses mécanismes l'accepteraient-ils, s'ils n'y voyaient une simple limite posée à leur désir, laissant valoir une part intacte - même si elle est réduite - de liberté? Le pouvoir, comme pure limite tracée à la liberté, c'est, dans notre société au moins, la forme générale de son acceptabilité." (Foucault (1976), s. 113-114.)¹⁵³

Det er fordi, at magt bare opleves som en ren grænse (der stadig lader et spillerum tilbage til friheden) - og ikke som mere grundlæggende, subjekt-formende - at den accepteres.

Den her skitserede form for socialteoretisk analyse hos Foucault kritiserer Honneth¹⁵⁴, idet den, som han siger, ignorerer betydningen af de socialiserede subjekters normative og kulturelle orienteringer for den sociale integration i de senkapitalistiske samfund. Denne integration

¹⁵¹ Foucault (1984/94a), s. 728.

¹⁵² Denne form for styring er helt afgørende i Foucaults og forskellige Foucault-inspirerede teoretikers analyser af neoliberalismen (jf. f.eks. Mitchell Dean (1999), s. 75-76), samt diskussionen i del 5).

¹⁵³ "... power is tolerable only on condition that it mask a substantial part of itself. Its success is proportional to its ability to hide its own mechanisms ... would they accept it if they did not see it as a mere limit placed on their desire, leaving a measure of freedom - however slight - intact? Power as a pure limit set on freedom is, at least in our society, the general form of its acceptability." (Foucault (1976/78), s. 86.)

¹⁵⁴ Honneth (1989), s. 220.

fremkommer nemlig hos Foucault kun gennem de kontrollerende og disciplinerende procedurer, der er iværksat af højtperfektionerede, administrative institutioner. Dermed kan han ikke antage, at fastlåsningen eller institutionaliseringen af strategisk erhvervede magt-positioner sker gennem en enighed om målsætninger mellem aktørerne på basis af *fælles* anerkendte normer og værdier¹⁵⁵.

Interessant nok er det jo på ingen måde således, at analysen af sociale normers betydning er fraværende hos Foucault. Tværtimod undersøger han, hvordan normen først i forbindelse med den omfattende udvikling af disciplinære teknikker fra det 18. århundrede har fået den store betydning, den har i dag, set ift. andre slags magt:

"... le pouvoir de la Norm ... est venu s'ajouter à d'autres pouvoirs en les obligeant à de nouvelles délimitations; celui de la Loi, celui de la Parole et du Texte, celui de la Tradition."
(Foucault (1975), s. 186.)¹⁵⁶

I forbindelse med udviklingen af en række statslige magt-teknologier ift. befolkningen gennem regulering af forhold omkring forplantning og sundhed, m.m. (det Foucault kalder 'biomagt') har *normen* fået en øget betydning ift. lovens juridiske system. Dette har betydet, at også loven stadig mere har opereret som en norm, idet retssystemet er blevet indkorporeret i et kontinuum af regulerende apparater¹⁵⁷. Resultatet af dette har været, hvad Foucault betegner som et *normaliserende* samfund.

Den slags 'norm', som Foucault analyserer her (og i særdeleshed i *Surveiller et punir*) er den slags eksternt fastsatte målestokke, der indvirker normaliserende på det enkelte individ. Derfor kritiserer Honneth¹⁵⁸ da også Foucault for ikke klart at skelne mellem denne slags norm og moralske handlingsnormer. Men *netop* derved, synes han at misforstå, hvad der kan siges at være en grundlæggende pointe hos Foucault: nemlig at det er nødvendigt at foretage en opblødning af modsætningen mellem 'normativt motiveret enighed' og magt-udøvelse/påvirkning¹⁵⁹. Der er jo, som skitseret i denne afhandling, en flydende overgang mellem at ville forsøge at 'overbevise'

¹⁵⁵ Ibid., s. 180-181.

¹⁵⁶ "The power of the norm ... has joined other powers - the Law, the Word (Parole) and the Text, Tradition - imposing new delimitations upon them." (Foucault (1975/77), s. 184.)

¹⁵⁷ Foucault (1976), s. 189-190. Jf. også Foucault (1976/80), s. 95.

¹⁵⁸ Honneth (1989), s. 186.

¹⁵⁹ Og heri ligger jo så implicit en hel kritik af den habermasianske tradition, som Honneth udspringer af, der ser et skarpt skel mellem normativ/kommunikativ handlen og magt-udøvelse.

andre mennesker (vha. bestemte italesættelser, mikro-praksisser, m.m.) og at påvirke dem med magt. - Eller mere præcist: disse forsøg implicerer altid magt, netop den slags 'ubevidste' magt, der påvirker menneskers præferencer, værdier og hele subjektivitet. Således er der ingen skarp afgrænsning mellem normer, der virker normaliserende, og normer, der skaber normativ enighed (selv om der naturligvis kan skelnes mellem normer, alt efter om disse først og fremmest indvirker på kroppen/kropsligheden, på ubevidste forestillinger, m.m. eller på relativt eksplicite værdier, osv.) - *netop* 'spændingen' mellem disse kan Foucaults tilgang tematisere¹⁶⁰.

Del 4: Magt-analytikken som gentænkning af kapitalisme-kritikken

Det er en interessant tanke, at Foucault selv - og også diverse Foucault-fortolkere - har undladt, eller i hvert fald har været tilbageholdende med, at anvende det magt-analytiske perspektiv ift. de specifikt *kapitalistiske* dominans-former. Særligt da vi både i vores eget liv, især i arbejdslivet, og bredere i samfundet møder magt, der bunder i, at nogen har ret til at eje og råde over midlerne til produktion af vores livsfornødenheder. En magt, der som oftest udøves på en måde, der er fastlåst og asymmetrisk - altså (i Foucaults forstand) er social *dominans*.

Denne dominans understøttes, som jeg vil forsøge at skitsere i det følgende, af en række sociale normer og praksisser, der på én gang skaber normativ enighed *og* virker normaliserende (og på sin vis både skaber en bestemt 'frihed' og hæmmer *andre* frihedspraksisser). Men denne forståelse, der altså står i modsætning til den diskuterede honnethsk-habermasianske opfattelse, er samtidig også et opgør med den form for marxisme, der tenderer mod at se den 'normative enighed' som sikret nærmest per automatik eller med nødvendighed - nemlig af den generelle, strukturelle magt (med dens ideologiske udtryk). Den normative accept af dominans-relationerne fremmes rigtigt nok af de diskursivt-sociale strukturers pres på individet, men disses effektivitet og 'rækkevidde' er aldrig større end, at resultatet heraf afhænger af de konkrete magt-kampe,

¹⁶⁰ Det skal dog til Honneths "forsvar" siges, at han her først og fremmest koncentrerer sin kritik af Foucault omkring *Surveiller et punir* og *La volonté de savoir* (med de tidligere skrifter som "baggrund"), og på det tidspunkt ikke havde kendskab til Foucaults senere arbejde (jf. *ibid.*, s. 346, note 6).

med bestemte muligheder for modstand, der foregår i specifikke kontekster og i det enkelte subjekt.

4.1 Magt-analytikken: mellem ideologi og strukturel magt

Hvor den marxistiske tradition har været præget af en diskussion af betydningen af hhv. ideologiske forestillinger og økonomisk-strukturel magt¹⁶¹ for kapitalismens stabilitet, med forskellige forsøg på at relatere disse to niveauer ift. hinanden, kan den magt-analytiske tilgang ses som et forsøg på at overskride denne modsætning.

Idet de for kapitalismen relevante magt-mekanismer ikke kun består i ren strukturel tvang, ej heller bare i ideologiske forestillinger, må også grundene til menneskers 'accept' af kapitalistiske dominans-former ses som mangfoldige og mangeartede. Det afgørende er i dette perspektiv de multiple styringsteknikker, der udfoldes på det sociale mikro-niveau, herunder krops-disciplinering, begærsformning, indskrænkning af handlerum, m.m. Pointen er her, at det selv med en fjernelse af den umiddelbare tvang og en gennemskuelighed af ideologiske forestillinger for de fleste mennesker ikke ville være 'oplagt' at handle dominans-transcenderende eller kapitalisme-kritisk.

Et eksempel på dette er den magt-udøvelse, vi ser i forbindelse med lønarbejdet i det kapitalistiske samfund. Når mennesker er nødt til at sælge deres arbejdskraft, er der tale om en økonomisk-strukturel tvang, som langt de fleste i vores samfund er underlagt. Denne tvang er i en vis forstand grundlæggende, idet accepten af dette er nødvendig for overhovedet at *overleve* - eller, i samfund med en sikret minimum-indkomst, for i hvert fald at sikre sig en rimelig levestandard. Men uanset hvor snævre variationsmulighederne for den enkelte - og for de fleste - kan synes ift. dette at varetage et lønarbejde, må den *konkrete* måde, hvorpå denne generelle tvang udfoldes, siges at kunne antage en række forskellige former.

¹⁶¹ Dvs. magt, der består i, at generelle økonomisk-samfundsmæssige forhold (strukturer) tvinger mennesker til at handle på en bestemt måde (jf. f.eks. Per Månson (2000a), s. 150-151).

Vi kan her skelne mellem de eksterne forhold, der præger arbejdets karakter, og de individuelle forhold, der har betydning for, hvordan den enkelte lønarbejder forholder sig til sit arbejde. Ideologiske forestillinger kan her være vigtige for, om den enkelte går til sit arbejde med engagement og velvilje eller så at sige 'på trods'. Og endvidere kan de have betydning for, hvordan den faglige og arbejdsmæssige styrkeposition er på arbejdspladsen (her først og fremmest set ud fra den kollektive organisering af arbejderne, og forholdet mellem disse og ledelsen) - og dvs. hvordan arbejdsforholdene er i det hele taget.

Men en række mere detaljerede forhold, bl.a. omkring forandringer i arbejdslivet (herunder de dér værende magt-relationer) kan ikke analyseres ud fra disse to perspektiver. F.eks. må den lange række af forsøg, fra grov tayloristisk disciplinering til 'moderne management', på at optimere medarbejdernes arbejdsindsats ses som forsøg på at forme deres subjektivitet, således at de "frivilligt" engagerer sig fuldt og helt i arbejdet (som oftest ved at lyst knyttes til dette).

Det er således ikke bare 'teoretiske ideer' (ideologi), om f.eks. at man bør være arbejdsom, indordne sig ift. chefen og arbejds-kollektivet eller 'bidrage til fællesskabet', der er det vigtigste her. Vigtigere er den konkrete formning af subjektet, der sker gennem *praktiske* disciplinerings-teknikker i arbejdsprocessen¹⁶² og (som det er blevet vist i en række Foucault-inspirerede undersøgelser¹⁶³) i nyere tid særligt de teknikker, der har været anvendt i forsøget på at få den enkelte arbejder til f.eks. at føle loyalitet ift. virksomheden og større meningsfuldhed og autonomi i arbejdet. F.eks. kan tiltag som fleksible arbejdstider, øget selvplanlægning og bonusordninger, m.m. være redskaber til at få medarbejderne til at arbejde langt mere, og langt mere engageret, end det ellers havde været tilfældet - ikke bare pga. et øget pres fra chefen og kollegerne, men også som en slags indre samvittighed¹⁶⁴.

Hvor de ideologiske forestillinger i en klassisk (men lidt forsimplet skitsering af) marxistisk ideologi-forståelse kan siges at ses som noget *andet* end subjektet, som noget 'udefrakommende' og i en vis forstand tilfældigt tilegnet, der skal sikre de kapitalistiske produktions-relationer, er det i det foucaultianske perspektiv afgørende, at de kontekst-specifikke styringsteknikker sikrer den konkrete implementering af den generelle magt - og at dette sker ved en *formning* af

¹⁶² Jf. Foucault (1975), bl.a. s. 169-170.

¹⁶³ Jf. Jacques Donzelot (1980/91) og Jesper Tynell (2002).

¹⁶⁴ Jf. Tynell (2002), s. 13.

subjektet og som *praktisk* magt-udøvelse. Pointen er således, at det hverken er muligt ikke at lade sig (ens subjektivitet) påvirke af lønarbejdets form, eller - selv i det omfang man formår at bevare en kritisk distance - ikke at underkaste sig de konkrete magt-*praksisser* (der igen påvirker én). Igen er den foucaultianske subjekt-forståelse, med dens overskridelse af det for snævre fokus på diskursiv-refleksiv tænkning (til fordel for *hele* subjektiviteten), afgørende (jf. afsnit 3.2.2). Magt-praksisserne præger - i en vis udstrækning - vores subjektivitet, uanset hvad vi tænker derom.

Denne analyse er i overensstemmelse med Foucaults generelle ide¹⁶⁵, om at det afgørende (også for kapitalismens udvikling) ikke er menneskers bevidsthed, ikke bare ideologien, men det konkrete 'sandheds-regime' med dets specifikke diskurser og praksisser, der så at sige *kræver*, ikke bare en bestemt arbejdsindsats, men en bestemt *subjektivitet* af den enkelte arbejder. Dette er en af grundene til at Foucault har været skeptisk overfor det klassiske marxistiske ideologibegreb, i hvert fald som det har været formuleret i dets mere simple form.

4.1.1 Ideologi, diskurser og praksis-regimer

I den marxistiske tradition har et centralt fokus været på det, der er blevet set som ideologiens funktion i det kapitalistiske samfund: arbejderklassen, der *objektivt* set havde (eller har) en interesse i at 'overtage produktionsmidlerne' og skabe en eller anden form for socialisme, har ikke erkendt - er tankegangen - at dette er i deres interesse. Grunden, til at arbejderne ikke har indset dette, er at ideologiske forestillinger, der på forskellig vis legitimerer det kapitalistiske system, er blevet udbredt, bl.a. gennem det borgerlige statsapparats forskellige institutioner (retssystemet, uddannelsessystemet, medierne og det politiske system). Særligt vigtige var (og er) her ideer, der fremstiller de kapitalistiske produktions-relationer som 'naturlige' eller 'uforanderlige', hvormed ideologien formår at varetage den funktion at passificere arbejderne¹⁶⁶.

¹⁶⁵ Jf. f.eks. Foucault (1976/2000), s. 132-133.

¹⁶⁶ Marx & Engels (1846/1958), s. 46ff.

Denne forestilling om ideologiens rolle er blevet udformet og omformet i en række forskellige udgaver¹⁶⁷, men grundtanken, der sådan set minder meget om den foucaultianske forståelse, er altså, at en slags 'ubevidst' magt præger subjektet. I den mest simple udgave forstås dette som, at subjektet - ved at overtage bestemte ideologiske forestillinger - udfolder en slags fejlagtig eller illusorisk tænkning¹⁶⁸. Ideologi-kritikkens opgave er så at få de berørte mennesker til at indse, at de indtil nu ikke har erkendt 'virkeligheden', som den er. Det er denne forståelse, der er omdrejningspunktet for Foucaults kritik af marxismens ideologi-begreb.

I et interview fra 1976 opremser Foucault¹⁶⁹ tre grunde, til at han er skeptisk over for det marxistiske begreb om 'ideologi':

- for det første forstås det som i modsætning til en problematisk ide om en præ-diskursiv 'sandhed' eller magt-fri videnskabelighed,
- for det andet implicerer det (med nødvendighed) en særlig orden, subjektet,
- for det tredje forstås ideologi som noget sekundært ift. en materiel, økonomisk determinerende instans ('basis').

Foucault afviser her ikke begrebet ideologi helt kategorisk¹⁷⁰, men siger, at det må bruges 'med forsigtighed'¹⁷¹. I overensstemmelse med dette synes det, i relation til den foucaultianske forståelse af subjekt/magt-forholdet, da også muligt at formulere en slags 'mellemposition', der fastholder den oprindelige kritiske intention i ideologi-begrebet, samtidig med at Foucaults problematisering af de dertil knyttede implicite teoretiske forudsætninger tages alvorligt.

Faktisk er Foucaults analyse af, hvordan det at være nødt til at udøve bestemte praksisser (også 'ideologiske' praksisser) former os i en bestemt retning - f.eks. at underkaste sig "normal" magt-udøvelse i arbejdsituationen (selv om den enkelte er "kritisk" ift. denne) - da også i overensstemmelse med en bestemt forståelse af ideologi indenfor den marxistiske tradition. Nemlig den, der kommer til udtryk i Althusser's Pascal-inspirerede analyse, hvor en del af

¹⁶⁷ Jf. Žižek (1994) for en god gennemgang af forskellige ideologi-begreber (det fremgår også heraf, hvorfor Foucaults forståelse af ideologi-begrebet må siges at være unødvendigt snæver).

¹⁶⁸ Dette er undertiden blevet betegnet som 'falsk bevidsthed' (jf. Friedrich Engels (1893/1968), s. 97).

¹⁶⁹ Foucault (1976/2000), s. 119.

¹⁷⁰ Og han benytter da også andre steder begrebet på en løs måde (jf. f.eks. Foucault (1982), s. 211-212).

¹⁷¹ Foucault (1976/2000), s. 119.

underkastelsen under ideologien jo består i bare at *praktisere* den, hvormed subjektiviteten præges¹⁷². Althusser formulerer dette bl.a. som, at det er det, at vi i praksissen *genkender* os selv som den (det subjekt), der 'passer' ind her - som den, der har en 'indre overbevisning', der gør, at vi udøver praksissen (at ideologien virker). Men selv om Foucaults 'praktiske' magt-forståelse altså på flere måder er inspireret af den althusserske forståelse af ideologi, viser der sig her en ny, mere afgørende teoretisk uenighed, nemlig ift. forståelsen af struktur/aktør-forholdet.

I den strukturmarxistiske tradition er forskellige typer af samfund (som kapitalisme, feudalisme, osv.) blevet forstået som relativt entydige, og fra hinanden klart afgrænsede, sociale strukturer med specifikke produktionsrelationer, osv. Ud fra den tanke, at der altid er en form for *enhed* imellem de forskellige elementer i den sociale struktur (økonomien, politikken og ideologien), kan disse forskellige elementer, i denne tilgang, forstås ud fra hvordan de bidrager til reproduktionen af strukturen. F.eks. siger Althusser¹⁷³ således, at ideologiens funktion i det kapitalistiske samfund er at sikre reproduktionen af produktionsforholdene. Dette sker ved at individer formes (interpelleres) som subjekter¹⁷⁴, der er i stand til at opfylde kravene fra deres eksistensbetingelser. I denne forstand er ideologi (forstået som et system af masse-repræsentationer) *uundværlig* i ethvert samfund¹⁷⁵, mens de specifikt kapitalistiske ideologiske praksisser er nødvendige for at reproducere de *kapitalistiske* produktionsforhold.

Men her viser der sig det problem, hvordan vi kan skelne mellem, hvad der er kapitalistisk (eller borgerlig) ideologi og hvad der er diskurser og forestillinger, der evt. mere generelt reproducerer det sociale liv (eller ligefrem "modarbejder" dette)?¹⁷⁶ Althussers problem synes at være den snævre kobling mellem ideologi og strukturens reproduktion, altså den hævdede *enhed* mellem de forskellige elementer i enhver social struktur. Han synes nemlig at hævde, at de ideologiske former kun kan have én bestemt (eller evt. en *begrænset* mængde af forskellige) slags indhold, idet økonomien jo, som han pointerer, er 'determinerende i sidste instans'¹⁷⁷. Her ser vi altså den ide, som Foucaults tredje kritikpunkt retter sig mod, nemlig ideen om, at ethvert ideologisk

¹⁷² Jf. Pascals formaning: 'knæl ned, bevæg læberne som i en bøn, og De tror' (refereret i Althusser (1970/83), s. 47).

¹⁷³ Ibid., s. 27-28.

¹⁷⁴ Ibid., s. 49.

¹⁷⁵ Althusser (1964/69), bl.a. s. 235.

¹⁷⁶ Og at pointere, at ideologi altid er indlejret i konkrete *praksisser*, synes ikke at afhjælpe dette problem.

¹⁷⁷ Althusser (1970/83), s. 14-15.

udtryk kan føres tilbage til et andet grundlæggende samfundsmæssigt princip, som oftest det at staten må varetage rollen som 'forvalter af den kapitalistiske økonomi'.

I forlængelse af dette kritiserer Žižek¹⁷⁸ Foucault for ikke at indse, at de mikromagt-procedurer, som han analyserer i det Althusser kalder de ideologiske statsapparater (skole, medier, m.m.), er ideologiske praksisser, der hænger sammen med de mere generelle magt-strukturer i samfundet. Han kan ikke få en adækvat forståelse af disse, idet han afviser den althusserske analyse af, at ideologien kun kan 'bemægtige sig' individet, fordi disse mikro-procedurer altid-allerede implicerer, at individet i den ideologiske genkendelse står i et forhold til statsmagten (den store Anden).

Pointen er dog, at Foucault ikke afviser, at sådanne (ideologiske) subjektiveringsprocesser ofte implicerer forestillinger hos subjektet om, hvorledes vedkommende indgår i den samfundsmæssige helhed (med en særlig subjekt-position) - og at dette sker ud fra et overvågningens og (ofte) samfundstotalitetens perspektiv. Men at enhver ideologi skulle være *centreret*, i den forstand at 'det absolutte Subjekt' (staten/samfundstotaliteten) skulle være konstitutiv for *enhver* interpellation (subjektivering)¹⁷⁹, synes ikke indlysende. Tværtimod kan vi identificere mange *forskellige* slags ideologiske diskurser, tankeformer og selv-praksisser, hvoraf nogle *kan* analyseres som værende centrale for reproduktionen af den kapitalistiske økonomi, inklusiv dens dominans-relationer, mens dette *ikke* er tilfældet for alle: mange ideologiske fænomener (og magt-former) kan siges kun indirekte, eller slet ikke, at være knyttet til kapitalistisk magt (ofte nævnte eksempler er forhold omkring køn, etnicitet og seksualitet)¹⁸⁰.

På spørgsmålet om, hvordan det er muligt at skelne mellem diskurser og forestillinger, der er ideologiske, og dem, der ikke er, kunne én mulighed så være at benytte Foucaults egen (senere) skelnen mellem diskursiv og anden magt-udøvelse, der i bred forstand bidrager til naturalisering og fastlåsning af asymmetriske relationer mellem mennesker og så diskurser m.m., der så at sige

¹⁷⁸ Žižek (1994), s. 13.

¹⁷⁹ Althusser (1970/83), s. 58-59.

¹⁸⁰ Det ville således være forkert at sige, at de ideologiske statsapparater (såsom skolen) *kun* varetager en magt-elites (f.eks. kapitalistklassens) interesser - der foregår også her, som andre steder i samfundet, en ideologisk-diskursiv kamp (f.eks. om til *hvad* individet skal socialiseres).

bevarer en åbenhed ift. egen kontingens og egne magt-implikationer¹⁸¹. Ideologi skal altså ikke forstås som 'centreret', som kun den slags diskurser, tankeformer og praksisser, der fremmer bestemte *klassers* interesser, men som enhver fremme af bestemte sociale grupper partikulære interesser, der virker i det skjulte, dvs. er manipulerende.

Denne forståelse behøver så heller ikke at implicere en ide om (videnskabelig) erkendelse, der afspejler virkeligheden uden at bestemte interesser eller magt udfoldes, eller lignende *totaliserende* hævde af egen sandhed og videnskabelighed¹⁸². Ej heller er der noget ved en *sådan* formulering af ideologi-begrebet, der nødvendigvis implicerer forestillingen om subjektet som 'en særlig orden'. Subjektets 'føjelighed', altså det at ideologien overhovedet er virksom, kan tværtimod kun rigtigt begribes med den foucaultianske forståelse af, at subjektet ikke er noget andet og *forudgående* ift. magtmæssige og diskursive praksisser, men i vedvarende omformning og videreudvikling i forskellige magt/viden-konstellationer¹⁸³.

4.1.2 Struktur/aktør: om det politisk-etiske handlerum i den kapitalistiske økonomi

Der har i den marxistiske tradition været megen diskussion af, hvorledes Marx's distinktion mellem samfundets basis og overbygning - og hans ideer om forholdet herimellem - nærmere skal forstås. Hvad betyder det f.eks., når marxister siger, at økonomien determinerer ideologien eller overbygningen¹⁸⁴? Sådanne udsagn kan forstås på en række måder¹⁸⁵:

- Mest generelt kan det betyde påstanden om, at sociale og kulturelle fænomener og forhold ikke kan have en form, således at økonomien (forstået generelt som de processer, hvorunder mennesker opretholder sig selv) ikke reproduceres. Hvor harmløst dette udsagn end kan synes,

¹⁸¹ Jf. Laclaus (1990, s. 92) beslægtede definition, ifølge hvilken ideologi må forstås som 'ikke-erkendelsen af enhver positivitets skrøbelige karakter, af umuligheden af enhver ultimativ 'sammensyning' (suture)' (refereret i Jacob Torfing (1999), s. 114).

¹⁸² Hvilket Foucault jo gør centralt i sin kritik af marxismen (jf. f.eks. Foucault (1976/80), s. 84ff.).

¹⁸³ Disse to kritikpunkter giver derfor kun mening ved en for snæver definition af ideologi-begrebet som 'falsk bevidsthed' (der står i modsætning til en oprindelig, "sand" bevidsthed).

¹⁸⁴ Althusser (1970/83), s. 14-15. Jf. også G. A. Cohen (1988), s. 19 for en "økonomistisk" variant, hvor det f.eks. hævdes, at klassekampenes omskifteligheder afgør *hvornår*, men ikke *om* en herskende klasse trænges bort (dette afgøres af det *objektive* udviklingsniveau af produktivkræfterne).

¹⁸⁵ Jf. også Barry Smart (1983), s. 22-31 for en diskussion af forskellige begreber om 'determination'.

bliver det allerede problematisk, idet vi overvejer, hvilke fænomener, vi tænker, at økonomien skulle determinere. At den totale samfundsmæssige form - med alle dens sociale og kulturelle udtryk - ikke ligefrem kan være hæmmende for den samlede befolknings reproduktion kan synes som en rimelig påstand¹⁸⁶, men hvad siger dette om evt. determination af bestemte enkelte fænomener? Enkelte individer eller grupper kan vel i princippet godt udvikle sociale former, der ikke understøtter - eller evt. er i direkte modstrid med - det generelle samfundsmæssige ønske om en velfungerende økonomi. Dvs. at udsagnet så højst kan forstås som enten, at ethvert samfund tenderer mod at tvinge eller påvirke dets medlemmer (og evt. afledt heraf alle deres aktiviteter) til at være bidragende til økonomiens reproduktion (hvilket jo kan antage mange forskellige former, lige fra truslen om at blive tortureret til udsigten til manglende kontanthjælp eller social marginalisering) og/eller som en slags abstrakt "eksistensfilosofisk" pointe, om at alle mennesker tenderer mod at tilpasse deres sociale væren og ideologiske forestillinger, m.m. til den individuelle reproduktions krav - dvs. til nødvendigheden af at tilvejebringe i hvert fald et minimum af overlevelsesbetingelser.

- Hvis vi skærper tolkningen af tesen om 'økonomien som determinerende' yderligere til at indebære den påstand, at sociale og kulturelle fænomener ikke kan have en form, således at *kapitalismen* ikke reproduceres, bliver det endnu tydeligere, hvor uklart det er, hvilken rækkevidde denne generelle tese har. I den marxistiske tradition har forskellige forsøg været gjort på at analysere, hvorledes hensynet til at understøtte og styrke den kapitalistiske økonomi har nødvendiggjort bestemte politikker fra statens side. F.eks. har Claus Offe¹⁸⁷ argumenteret (ret overbevisende) for, at den moderne stat er nødt til at varetage bestemte funktioner til gavn for den kapitalistiske akkumulationsproces, og dermed nødvendigvis (i et vist omfang) må tjene kapitalist-klassens interesser. Uden at gå nærmere ind i disse analyser, kan man dog sige, at de igen synes at have den samme form, som diskuteret i det foregående: staten - eller de regeringsførende politikere (eller evt. andre indflydelsesrige aktører) - er nødt til at lade deres politik holde sig indenfor bestemte 'rammer'. Men dette er hverken ensbetydende med, at enkelte kulturelle og sociale fænomener på nogen meningsfuld måde er determineret, ej heller at statens politik ikke principielt faktisk kunne bryde med markedsökonomiens begrænsninger, hvis vel at

¹⁸⁶ Selv om man både kunne forestille sig f.eks. en religiøs-sekterisk, "asketisk" social form, der benægtede et sådan 'behov' for reproduktion/overlevelse, samt evt. kunne hævde, at fænomenet krig faktisk modstrider denne påstand.

¹⁸⁷ Bl.a. Claus Offe (1972).

mærke politikerne og befolkningen ville godtage de politiske og økonomiske konsekvenser heraf¹⁸⁸.

Foucault¹⁸⁹ afviser altså, at staten (eller en lignende 'almægtig' instans) skulle have en entydig funktionalitet, såsom reproduktionen af produktions-relationerne. Enkelte individer og grupper har til tider bestemte interesser og projekter, med bestemte magt-strategier. Men der er ikke nogen *nødvendig* samfundsmæssig 'enhed', der sikrer kapitalismens stabilitet - eller den specifikke form af de sociale relationer (i produktionen eller andetsteds).

4.1.3 Produktions-relationernes tvang og kapitalismens flertydighed

Dette fokus hos Foucault er blevet kritiseret for at overse, hvor grundlæggende den strukturelle magt styrer menneskers liv. F.eks. siger Stefan Breuer¹⁹⁰, at disciplineringen af det moderne samfund intet har at gøre med 'strategiske magt-spil', som dem Foucault beskriver, men tværtimod er konsekvensen af *systemiske* processer, der unddrager sig interaktionistisk fortolkning: nemlig opløsningen af traditionelle sociale strukturer, hvormed individers sociale værdi nu medieres gennem markedet (gennem 'værdiloven'). Det er i denne markedsgørelses-proces, at vi må finde de 'strukturelle forudsætninger' for udbredelsen af de disciplinære teknikker til næsten alle dele af samfundet¹⁹¹. Det enkelte menneske (lønarbejderen, kapitalisten, osv.) er simpelt hen nødt til at handle i overensstemmelse med samfundets grundlæggende, økonomiske strukturer, såsom markedets udbud/efterspørgsels-mekanismer, for at 'klare sig' - denne strukturelle magt (der således f.eks. kræver en øget disciplinering og tids-effektivisering) kan ingen unddrage sig.

¹⁸⁸ Dette udelukker ikke nødvendigvis, at man på et makroøkonomisk plan kan tale om generelle "lovmæssigheder" (forstået som *tendenser*). F.eks. som det kapital-immanente behov for ikke bare reproduktion, men også 'vækst' (akkumulation) - men dette handler netop ikke om *ekstra*-økonomisk determination (af sociale og kulturelle forhold).

¹⁸⁹ Jf. f.eks. Foucault (1978/94), s. 655-656.

¹⁹⁰ Stefan Breuer (1989), s. 245.

¹⁹¹ Ibid., s. 245-246.

Det forekommer mig, at Breuer her fejlagtigt antager, at den foucaultianske magt-analyse nødvendigvis står i modsætning til hans sådan set rimelige analyse af disse 'strukturelle forudsætninger'. Men sagen er snarere, at denne analyse (hvor rimelig den end er) ikke synes fyldestgørende ift. Foucaults tematik. F.eks. kan man spørge, *hvordan* det er, at denne opløsning af traditionelle sociale strukturer har fundet - og finder - sted, og dvs. hvordan den (nye) strukturelle magt har udviklet og forandret sig? Men analysen af sådanne mikromagt-relationer, der evt. understøtter de mere generelle magt-strukturer, har samfundskritikken tenderet mod at negligere, siger Foucault¹⁹², dvs. også de elementære magt-relationer, der kan være *konstitutive* for økonomiske relationer. Således kan man sige, at selv om der har været en slags strukturelt pres (fra markedet) for effektivisering og disciplinering, har det ikke været entydigt - og forbundet med nødvendighed - *præcist*, hvordan disse to fænomener, set som konkrete, kontekst-specifikke magt-relationer, skulle udvikle sig. Dvs. der er ikke noget bestemt grundprincip (eller en bestemt 'enhed') i den enkelte, heller ikke den kapitalistiske, samfundsformation, der bestemmer dennes konkrete udformning - som f.eks. om den senmoderne kapitalisme antager en neoliberal, neokonservativ eller velfærdsstatslig form.

Denne pointe ses f.eks. i det forhold, at den generelle tvang, som alle lønmodtagere står overfor i den kapitalistiske økonomi, jo kan komme til konkret udtryk på en række forskellige måder, alt efter karakteren af de specifikke 'institutionelle forordninger', der gør sig gældende i arbejdssammenhængen. Kapitalistisk lønarbejde er i den forstand ikke bare noget entydigt, men kan variere fra slavelignende forhold, som på Marx's tid, over fordristisk masse-produktion til management-teoretiske, 'fleksible' og selvrealiserings-ideologiserede former i dag (som skitseret ovenfor). Men ikke bare karakteren (og omfanget) af den magt, som f.eks. arbejdslederen, bestyrelsen, aktionærerne, osv. kan udøve overfor den enkelte arbejder, men også forhold såsom arbejdernes organisering og indbyrdes solidaritet, den generelle situation for virksomheden på markedet og i samfundet og det generelle politisk-etiske klima, har betydning for karakteren af den specifikke magt-*relation* mellem chefen/virksomheden og arbejderne.

Derfor er økonomiens status ift. det diskursivt-ideologiske ikke bare at forstå som ramme-betingelser, men også som afhængig af de selv samme ideologiske forestillinger. Disse er underlagt konkrete, decentrale magt-kampe, og kan derfor ofte betyde, at den konkrete form af

¹⁹² Foucault (1977/94d), s. 264.

kapitalismens produktions-relationer, markedøkonomiens relationer, m.m. bliver en smule forandret - dvs. f.eks. kan blive hhv. en smule mere tvangsmæssige eller 'frie', eller mere eller mindre markedsstyrede, etc.¹⁹³. Selv om begrebet om klassekamp har været centralt for marxister, har de ved at overse dette, siger Foucault¹⁹⁴, således pudsigt nok undladt at fokusere på den ene dimension i dette, nemlig *kampen* (la lutte).¹⁹⁵

Det, der derimod er reelt i ideen om økonomiens grundlæggende betydning, er, at enkeltindivider er underlagt et socialt (og til tider 'strukturelt', økonomisk) pres for at opfylde bestemte forventninger, krav og funktioner, der svarer til den bestemte placering, de har i den specifikke sociale kontekst (og evt. i den samfundsmæssige helhed) - dvs. den bestemte 'subjekt-position', de indtager. F.eks. er den enkelte private virksomhed og dennes ledelse underlagt nogle ret entydige krav om profitmaksimering, der klart indsnævrer muligheden for selvstændig handlen, og det samme gør sig i endnu højere grad gældende for den enkelte ansatte qua 'lønarbejder'. Men denne 'økonomisk-strukturelle determination' må netop forstås som *magt*, og dvs. som opstået af, og påvirkelig af, bestemte historiske magt-kampe (med bestemte ideologiske forestillinger tilknyttet), og ikke som en fast, uforanderlig form, som 'økonomien' eller 'kapitalismen' kræver. Og dermed skal denne magt så også vedvarende reproduceres i sin specifikke form, i konkrete sociale sammenhænge - hvad enten dette gælder lønarbejderens frygt for manglende løn og social marginalisering eller den borgerlige politikers forestilling om konsekvenserne af en alternativ politik, såsom økonomisk krise, upopularitet blandt de store virksomheder eller lign.

¹⁹³ Jf. f.eks. Max Webers analyser af betydningen af den protestantiske arbejdsetik, udviklingen af en særlig rationalitetsform, m.m. for den moderne kapitalismes specifikke form (refereret i Månson (2000b), s. 98ff.).

¹⁹⁴ Foucault (1977/94d), s. 268.

¹⁹⁵ Dermed er Foucault på sin vis i overensstemmelse med den marxistiske tradition, operaismen, der ser klassekampen/modstanden som den afgørende drivkraft for kapital(ism)ens udvikling (jf. Antonio Negri (1968), s. 28ff.).

4.2 Ideologi og frihed

Vi kan således, i et foucaultiansk perspektiv, analytisk uddifferentiere flere dimensioner af magt, der er med til at stabilisere og reproducere kapitalismen. Dels den generelle (quasi-abstrakte) strukturelle magt, der tvinger individer (f.eks. lønarbejds-tvungen, profit-tvungen eller markedsbetingede politiske begrænsninger), dels den konkrete, *faktiske* udøvelse af denne tvang (som specifikke 'institutionelle forordninger', med f.eks. en bestemt (grad af) magt hos ledelsen, osv.) - og dels *perceptionen* af denne generelle tvang, hvilken bl.a. kommer til udtryk i ideologiske diskurser og forestillinger (hvorefter den generelle tvang som oftest fungerer lydløst og ubesværet). Selv om ramme-betingelserne for bestemte individer i bestemte subjekt-positioner således kan virke mere eller mindre "tvingende", må denne generelle magt dog altid finde sin *konkrete* form enten som decideret tvang, som 'praktisk' magt eller ved at mennesker på den ene eller anden måde bliver 'overbevist', lokket eller manipuleret (eller forskellige subtile, kontekst-specifikke kombinationer af disse grundlæggende former).

Men det er jo som oftest ikke et spørgsmål om *enten* at tilpasse sig magt-relationerne eller at 'afvise' disse, men snarere om (i fællesskab med andre) at forsøge at transformere de sociale relationer. Selv i sociale kontekster med en høj grad af dominans kan mennesker, ved at være mere eller mindre bevidst om denne, forsøge at *udvide* rummet af handlemuligheder. Dvs. ikke ved at det enkelte individ så at sige "trækker sig tilbage" fra magt-relationerne, men netop ved at hun eller han *engagerer* sig i kampen for øget selv- eller medbestemmelse for alle¹⁹⁶. Den enkelte har på den måde, qua *deltager* i det lokale fællesskab, principielt altid, i enhver handlekontekst, muligheden for at orientere sine handlinger mod en udvidelse af evnen til at handle (også kollektivt) selvbestemt¹⁹⁷.

I den forstand må bestemmelsen af de kapitalistiske rammebetingelser (på det total-samfundsmæssige plan) som 'årsag' til bestemt social handlen, fremkomsten af bestemte

¹⁹⁶ Den kritisk-refleksive "distance" ift. magt-relationerne må derfor selvfølgelig forstås som, at *alle* sådanne principielt kan problematiseres, ikke som en tilbagetrækning fra ens sociale relationer (jf. Ole Dreier (1999), bl.a. s. 14, for en god beskrivelse af dette forhold).

¹⁹⁷ Den Kritiske Psykologi pointerer dog, at i situationer præget af undertrykkelse (dominans) brydes enheden mellem selvreproduktion og selvoverskridelse, hvormed subjektet står overfor valget mellem en begrænsende eller en udvidende handleevne som et *dilemma* (jf. Morten Nissen (2002), s. 71, samt 78ff.).

ideologisk-kulturelle forestillinger, osv. forstås som en slags 'forkortet' forklaring, som en forklaring af sociale *tendenser*, og ikke som 'entydig determination'. Altså, at de generelle kapitalistiske betingelser gør, at de kulturelle og sociale forestillinger tenderer mod at udvikle sig i en bestemt retning, og at enkelte individer tenderer mod at handle og tænke på en bestemt måde.

Foucault taler her¹⁹⁸, om at sociale processer må forstås ud fra bestemte 'dispositioner', som de til enhver tid eksisterende magt-konfigurationer skaber, idet at individerne nødvendigvis må forholde sig til disse som en 'udfordring'. Den afgørende 'historie-teoretiske' pointe er her, at vi på den ene side har med *historiske* (ikke-nødvendige) magt- og diskurs-kampe at gøre, og på den anden side at disse godt kan skabe - og faktisk skaber - fastlåste, hierarkiske 'strukturer' af dominans (ved at tidligere direkte konfrontationer er gledet over i anonyme, fastlåste magt-relationer).

Det er nemlig, siger Foucault¹⁹⁹, de magt-relationer, som findes mellem *ethvert* punkt i den sociale struktur (f.eks. mand-kvinde, elev-lærer. osv.), der er mulighedsbetingelsen for at mere overordnede magt-koncentrationer kan fungere. Og omvendt kunne de lokale udøvelser af magt ikke fungere, hvis ikke de indgik i et mere generelt magt-netværk. Der er således, hvad Foucault kalder en 'dobbelt betingning', mellem disse to niveauer.

"Aucun "foyer local", aucun "schéma de transformation" ne pourrait fonctionner si, par une série d'enchaînements successifs, il ne s'inscrivait en fin de compte dans une stratégie d'ensemble. Et inversement, aucune stratégie ne pourrait assurer des effets globaux si elle ne prenait appui sur des relations précises et ténues qui lui servent non pas d'application et de conséquence, mais de support et de point d'ancrage." (Foucault (1976), s. 131-132.)²⁰⁰

Lokale forandringsmønstre fungerer, fordi de indgår i en overordnet strategi, og denne støttes af sådanne lokale, subtile relationer (således at der hverken er diskontinuitet eller homogenitet mellem disse to niveauer).

¹⁹⁸ I Raffnsøe & Gudmand-Høyers udlægning i (2004), især s. 18.

¹⁹⁹ Foucault (1977/94b), s. 232.

²⁰⁰ "No "local center," no "pattern of transformation" could function if, through a series of sequences, it did not eventually enter into an over-all strategy. And inversely, no strategy could achieve comprehensive effects if it did not gain support from precise and *tenuous* relations serving, not as its point of application or final outcome, but as its prop and anchor point." (Foucault (1976/78), s. 99.)

Et eksempel på dette kunne være den måde, hvorpå udvælgelsen af, hvad der regnes som vigtige nyheder, foregår i dagens medieverden. En række kritiske undersøgelser har været foretaget af, hvordan der synes at finde en systematisk udelukkelse sted af bestemte former for kritiske informationer²⁰¹. Som oftest informationer, der - selv om de ud fra almene journalistiske og samfundsmæssige kriterier synes relevante - strider mod bestemte, stærke politiske og økonomiske interesser, eller omvendt kun er vigtige for mindre, marginaliserede grupper. En kompleks struktur synes her at kunne identificeres, hvor flere forskellige forhold gør sig gældende: både 'lobby-agtig' og direkte styrende politisk magt-udøvelse for at forhindre bestemte nyheders opdukken, bredere kulturelt-ideologiske hæmninger for disse og basale tilpasningslogikker og 'overlevelsesangst' hos de enkelte journalister og medier. Og alligevel sker det til tider, at et samfundsmæssigt problem, der måske har været fortiet længe, så at sige bryder gennem lydturen, og formår at blive en tophistorie²⁰². Hvordan forklares det, at nogle kritiske historier trods alt kan dukke op og blive kraftigt eksponerede, men kun, synes det, på en "tilfældig" måde? Snarere end at vi her har at gøre med ét stort funktionalistisk magt-system eller en stor 'konspiration', der har helt entydige mål for dets udelukkelsesstrategi, er det sådan, at én enkelt journalist/individ (ud af mange) i ny og næ gør noget usædvanligt, og at ét medie/struktur (ud af mange) i ny og næ kan indoptage dette, osv. Man kan fremanalysere (socialpsykologiske) *tendenser* for hvordan mennesker tilpasser sig strukturen, men der er altid et spillerum for vilje, 'spontanitet' eller tilfældighed - der evt. kan være med til at bevirke mere generelle udviklinger.

I det foucaultianske perspektiv er ideologisk-diskursive fænomener altså ikke (nødvendigvis og direkte) *forårsaget* af behovet for reproduktion, men kan omvendt godt *understøtte* reproduktionen af den sociale struktur, dvs. faktisk det samlede magt-system. På den måde kan vi med det bredere ideologi-begreb - hvor ikke bare de diskursive og andre praksisser, der tilslører og understøtter bestemte *klasse*-interesser (såsom reproduktionen af de kapitalistiske produktionsrelationer) forstås som ideologi, men også dem, der tilslører og understøtter andre

²⁰¹ Jf. f.eks. Jackson, Hart & Coen (2003).

²⁰² Tænk bare på de 'etiske' medie-kampagner, der i de seneste år relativt pludseligt er brudt ud ift. store virksomheder, som Shell eller Novo Nordisk og Lundbecks, umoralske ageren (jf. f.eks. Wendt, Vilby & Nielsen (2003), særligt s. 29-35).

partikulære sociale interesser²⁰³ - undgå de elementer af nødvendigheds-tænkning, der synes at være til stede hos bl.a. Althusser. Hverken kan de i samfundet udbredte dominans- og magt-former siges at udspringe fra én grundlæggende magt-struktur (eller økonomisk struktur²⁰⁴)²⁰⁵, og ej heller kan den nuværende kapitalisme - med dens specifikke magt-konfigurationer, specifikke ideologiske former, m.m. - forstås som værende en entydig social form, der (med nødvendighed eller bare entydig kausalitet) er resultatet af én entydig historisk proces²⁰⁶.

En sådan reduktion af magt-strukturerne (bl.a. i staten) til kun at handle om økonomien - eller ét lignende princip, ville for det første gøre analysen af magten, og af social dominans, for simpel. Men for det andet, og vigtigere, ville også forestillingen om 'frigørelse' eller et dominans-overskridende liv risikere at blive for simpel: f.eks. som at dette bare handlede om at overtage statsmagten eller forandre økonomien, eller bare at *gennemskue* de ideologiske illusioner, i stedet for om en mere omfattende udvikling af ens relationer til en selv og andre (mere om dette nedenfor).

Med pointeringen af den praktisk-disciplinære magts centrale betydning kan vi fastholde, at enkelte magt/ideologi-fænomener, og enkeltindviders handlinger, godt kan kritiseres for at være system- eller dominans-understøttende, uden at man dermed ('bedrevidende') mener at have *forklaret* disse fra en "objektiv" position udenfor magt/viden-spillene. Vi præges alle - også den, der er "kritisk" (og dvs. mener sig fri af ideologien) - af de ideologiske praksisser, vi indgår i. Men selv om en given magt-struktur kan styre vores handlen, gælder det ikke nødvendigvis vores *tænkning* (eller hele subjektivitet) - denne kan tværtimod understøtte 'den lille modmagt' i dagligdagen, eller evt. ligefrem skabelsen af alternative praksis-sammenhænge, hvori mennesker forsøger at unddrage sig også de mere generelle magt-strukturer. Vi må således skelne mellem, hvordan strukturel og praktisk-disciplinær magt (tendentielt) kan få mennesker til at handle på en bestemt måde, og så hvorledes disse altid stadig kan *forsøge* at forholde sig kritisk til denne magt.

²⁰³ Jf. Michèle Barrett (1991), bl.a. s. 166-167, for en diskussion af denne forståelse af ideologi som tilsløring af ikke bare klasseinteresser, men (partikulære) sociale interesser i bredere forstand.

²⁰⁴ Jf. f.eks. Foucault (1976/80), s. 88-89.

²⁰⁵ På denne måde kan den foucaultianske tilgang siges at lægge sig op ad, og understøtte, en ikke-strukturalistisk og anti-deterministisk Marx-tolkning (og på den måde ses som et supplement til, snarere end et opgør med Marx(ismen) som sådan).

²⁰⁶ Således er det f.eks. for så vidt rigtigt, at al hidtidig historie er - eller kan beskrives som - 'klassekampenes historie' (jf. Marx & Engels (1848/1959), s. 26), men ikke, at al historie kan *forklares* ud fra klassekamp.

4.3 Generelle betingelser for senkapitalistisk subjektivering

Med den skitserede forståelse af 'sociale tendenser' som baggrund kan vi nu sige, at det hovedsageligt er via praktisk-disciplinær magt, at mennesker bliver subjektiveret, ikke bare som 'lønarbejdere', men også som 'veltilpassede' samfundsborgere mere generelt. Via sådanne magt-teknikker bliver generelle strukturelle krav gjort til vaner og lyst-strukturer, til en del af ens subjektivitet - og ofte på en måde, der er ideologisk (dvs. ubevidst/skjult og dominans-understøttende).

På denne måde radikaliserer Foucault på sin vis den gamle kritisk-teoretiske forståelse²⁰⁷ af det ideologisk påståede "frie" subjekt som reelt system-integreret, idet hans analyse understreger, at frihed altid er selv-*forvaltning*, dvs. udøvelse af magt på *sig selv* - som oftest i overensstemmelse med de sociale normer og forventninger. Vi udøver, f.eks. som arbejder og forbruger, altid en vis form for 'frihed', idet vi i mange situationer selv frit vælger at indgå i bestemte praksisser, og endda godt kan se nogle elementer af den konkrete magt-*udøvelse*, der finder sted (dvs. denne er ikke nødvendigvis 'ubevidst'). Men samtidig vælger vi ikke selv, hvor meget, og hvor normaliserende, denne magt skal præge os. Vores overblik er sjældent (eller aldrig) så omfattende, at vi kan overskue *alle* former for (ofte skjult) magt, der præger os - og slet ikke, hvordan denne magt indgår i en mere *generel* magt-sammenhæng.

Det kunne f.eks. være, *hvor* bundet vi er til bestemte forbrugsmønstre, *hvor* svært vi ville have ved at ændre disse, osv. - selv om vi selvfølgelig på sin vis vælger disse 'frit'. Og tilsvarende kunne man (som en slags særligt vigtige subjektive omdrejningspunkter) nævne forhold som, hvor meget vi gerne vil "indgå positivt i fællesskabet", f.eks. ved at være en succesrig medarbejder, hvor grundlæggende vores sociokulturelle sammenhænge præger os, hvor svært det kan være at være kritisk *alene*, osv.

Det er således ikke et spørgsmål om, hvorvidt mennesker *har* frihed eller ej, men om hvordan den neoliberale styringsrationalitet kan 'udnytte' spændingen i subjektet mellem magt og frihed, til at skabe veltilpassede subjekter. Lidt skematisk kan vi pege på en række magt-teknikker og

²⁰⁷ Jf. f.eks. Adornos (1966, bl.a. s. 274-275) pointe om, at den, der agerer mest autonomt og 'selv-identisk' i det borgerlige samfund, netop er den mest *tilpassede* (til markedets og dominans-strukturernes krav, m.m.).

-forhold, hvor dette komplekse forhold mellem frihed og tilpasning (som praktisk magt) kommer til udtryk hos det moderne subjekt:

- 1.) Snævre ideologiske forestillinger og diskurser gør det, som allerede diskuteret, svært for subjektet at tænke (og dermed handle) i alternativer til de bestående dominans-relationer.
- 2.) Gennem de 'ideologiske statsapparater' (uddannelses-systemet, medierne, familien, m.m.)²⁰⁸ sker, i barndommen og ungdommen, en første socialisering, der er vigtig, idet den må siges at bevirke et første "lag" i subjektiviteten af ikke bare værdier og forestillinger, men - mere afgørende - af kropslig og begærmæssig disciplinering²⁰⁹.
- 3.) Men subjektet møder jo ikke kun begrænsninger og hæmninger, der har subjektive 'omkostninger' i form af oplevelser af afsavn og krænkelse. Der er også 'gevinster' så at sige forbundet med at være en velintegreret samfundsborger, f.eks. i form af forbrug og materiel velstand. Det moderne menneske kan i den forstand siges at været blevet 'bestukket' til føjelighed²¹⁰.
- 4.) At overskride denne fristende 'egennytte' kan siges at være ekstra svært, når en række statslige politikker i det moderne samfund, direkte eller indirekte, er rettet mod at nedbryde solidariske og universalistiske tanke- og handlemåder. Således har bl.a. Offe²¹¹ analyseret, hvordan ødelæggelsen af tidligere tiders bl.a. kulturelle og fagforeningsmæssige fællesskaber har ført til en stigende 'privatisme' og individualisme. Det er så at sige sværere at udøve kritik og modstand alene.
- 5.) Og samtidig er den moderne magt (især i dens neoliberale former), pga. dens produktive, subjekt-formende karakter, særligt 'krævende', f.eks. som det ses i styringen af mennesker gennem *selv-styring* (jf. kap. 4.1 og 5.2). At leve op til det moderne samfunds, og især det moderne 'fleksible' arbejdsmarkeds, sociale roller eller subjekt-positioner stiller ofte øgede krav til menneskers subjektive ressourcer²¹².

²⁰⁸ Althusser (1970/83), s. 22ff.

²⁰⁹ Rigtigt vigtige kunne her undersøgelser som Daniel Sterns (1985, bl.a. s. 6ff. og 138ff.) være, der viser, hvordan vi mennesker (også på et prædiskursivt plan) får formet vores subjektivitet via den 'afstemning' af vores adfærd og subjektivitet, der bl.a. sker gennem små, subtile udtryk for billigelse eller misbilligelse i mimik og gestik hos interaktionspartnere (Stern undersøger særligt, hvordan dette sker hos spædbørn ift. den primære omsorgsperson).

²¹⁰ Dette er f.eks. Herbert Marcuse's (1964, bl.a. s. 2 og 8-9) analyse.

²¹¹ Offe (1989), se bl.a. s. 766ff.

²¹² Jf. også Rose's (1996b, bl.a. s. 40-41) analyser af nyere, neoliberale styringsformers stigende krav til individerne om 'selv-ansvarlighed'.

Med denne skitsering af nogle af de *generelle* forhold, der understøtter en vellykket integration af individerne i senkapitalismen, som baggrund kan det bl.a. ses, hvordan det kan være menneskeligt omkostningsfuldt at være kritisk ift. alment accepterede sociale former - og når det angår lønarbejdsmæssige og andre magt-relationer, kan en kritisk og oppositionel indstilling ligefrem true ens psykosociale 'overlevelse', eller i hvert fald ens materielle og sociale livsbetingelser. Man kan i den forstand sige, at mens social tilpasning er ukompliceret, kræver en magt-kritisk indstilling så at sige en 'ekstra indsats' - ens hele subjektivitet bliver på sin vis sat på spil. Og når denne, indrømmet meget grove, skildring af situationen for subjekter i det senkapitalistiske samfund kobles til analysen af magtens skjulte og anonyme karakter, bliver to magt-analytiske pointer tydelige:

- 1.) den social-deskriptive: at analysen af dette omfattende 'sociale apparat' af subjekt-formende magt-teknikker og magt-relationer, der er diffuse og komplekse, er afgørende for forståelsen af social dominans, og
- 2.) den etisk-politiske: at selv om (og måske netop fordi) flere af de skitserede elementer understøtter hinanden, er dette magt-netværk ikke mere uforanderligt end dets "svageste led". Med erkendelsen af disse *kan* mennesker (individuel og kollektivt) potentielt udfolde modmagt ift. specifikke magt-knudepunkter - og dermed påvirke retningen for den samlede samfundsmæssige udvikling.

Del 5: Neoliberalismens etiske udfordring

De i det foregående skitserede sociale tendenser er i nyere tid - især i den fase, der er blevet betegnet som neoliberalismen - blevet forceret, således at den politiske betydning af konstitutionen af menneskers subjektive liv er blevet forøget. En række yderligere tendenser kan nemlig identificeres, der antyder, at det er blevet vigtigere, hvilken subjekt-form mennesker udvikler (hvilken slags mennesker, de er). Disse er ikke entydige, men indeholder en spænding, der gør, at moderne subjekter (lidt forsimplet sammenfattet) på én gang skal være autonomt handlende, system/markeds-tilpassede og afpolitiserede. Og samtidig med at magten på denne

måde er blevet mere 'krævende' ift. det enkelte subjekt, er magten selv også blevet mere subtil, anonym og kompleks - hvilket har gjort subjektet mere 'udsat' ift. denne (og mere 'konfus' kunne man sige, i betydningen uklar ift. hvilke magt-processer, der udfolder sig). Denne situation er, som jeg vil skitsere i det følgende, i højere grad tilfældet i dag end tidligere i kapitalismens historie.

5.1 Neoliberalismen som afpolitisering

Neoliberalismen kan forstås som betegnelsen for den - med globaliseringen samtidige - politiske udvikling, hvor den såkaldte 'velfærdsstat', eller mere konkret den offentlige sektor, har været under pres, og er blevet afbygget og nedskåret. I nogle dele af verden er dette sket, ved at sociale og andre offentlige programmer simpelt hen er blevet stoppet, mens dette andre steder - hvilket nok, i hvert fald i Vesteuropa, er den dominerende trend - er sket gennem en omfattende privatisering og udlicitering af samfundsmæssige opgaver, tjenesteydelser, m.m., der tidligere blev varetaget i offentligt regi.²¹³

Denne 'afmontering' af velfærdsstaten har ført med sig, hvad man kan betegne som en omfattende afpolitisering eller afdemokratisering af samfundslivet. Grundlæggende kan man sige, at når driften af offentlige og 'fælles' institutioner bliver privatiseret og udliciteret, og dermed kontraktmæssigt reguleret i stedet for, som tidligere, at være politisk bestemt, så betyder det, at mennesker - både som modtagere eller brugere af bestemte tjenesteydelser og som samfundsborgere generelt - må forholde sig til disse på en anden og mere 'forbruger-agtig' måde²¹⁴. F.eks. er der afgørende forskel på den situation, hvor man indgår som 'forbruger' og som 'medborger'. Som forbruger skal man overveje de sociale interaktioner, som man står overfor at skulle indgå i, som sådanne, hvor man skal betale penge for at modtage en tjenesteydelse, og dvs. skal kalkulere, hvorvidt det 'kan betale sig', om 'man bliver snydt' eller om man evt. overhovedet 'har råd til det' eller kan skaffe penge til det. I sociale situationer derimod, hvor man har en (lovmæssigt eller norm-mæssigt sikret) 'ret' til f.eks. at modtage

²¹³ Jf. Dean (1999), bl.a. s. 209-210 (Dean bruger her også betegnelsen 'avanceret liberalisme').

²¹⁴ Jf. f.eks. Nancy Fraser (2003), s. 255 og Rose (1996b), s. 54-55.

givne tjenesteydelser eller at udøve indflydelse i det sociale rum, dvs. hvor alle deltagere i den sociale interaktion i udgangspunktet, i hvert fald *principielt*, er "lige" ift. at udøve magt eller indflydelse, betyder dette selvfølgelig noget for subjektets måde at være og agere på ift. andre mennesker - og ift. sig selv (der er så at sige en anderledes social "stemning" på det offentlige bibliotek ift. den private boghandel). Når tjenesteydelserne, m.m. er kontraktligt regulerede, er der kort sagt ikke det samme rum for *politisk* diskussion af disse - og dvs. for kollektivt at ændre disse²¹⁵.

Denne afgørende afpolitisering betyder dog ikke bare noget for den enkeltes måde at forholde sig til det offentlige rum og fællesskabet m.m. Vi har også set en tendens til, at afpolitiseringen betyder, at tænken i samfundsmæssige alternativer forsvinder, bl.a. på den måde at samfundsmæssige problemstillinger i stigende grad forstås og formuleres som noget, der så at sige kan afklares 'teknokratisk', dvs. som problemer, der er éntydige (quasi-videnskabelige) "løsninger" på, snarere end at disse afhænger af politiske og værdimæssige *valg*. Det bedste eksempel på dette er måske den måde, hvorpå 'udviklingen', konkurrencen eller globaliseringen - ifølge den neoliberale diskurs - *kræver* en markedstilpassende politik fra statens side. Denne *tilpasning* til de fastlåste sociale rammer kan dog her udmærket kombineres med en *individuel* frihed ift. forskellige muligheder - vel at mærke forstået som et valg mellem "vareudbud".

5.2 TINA-tænkningen: markeds-liberalisme og konservativ tilpasning

Hvis vi forstår liberalisme som, grundlæggende set, forestillingen om det frie individ, der reflektivt handler ud fra *egne* velovervejede værdier, og konservatisme som den modsatte forståelse, om at individet må besinde sig på og respektere sit udgangspunkt i verden, dvs. de kulturelle traditioner og værdier, og handle i *overensstemmelse* med disse, har disse to ideologier traditionelt stået i modsætning til hinanden. Men i lyset af de indtil nu skitserede samfundsmæssige udviklinger giver det mening at tale om, at der i den neoliberale tidsalder er

²¹⁵ I det omfang, der dog også er en forbruger-gørelse (med brugerbetaling, m.m.) i gang i den (stadigt) *offentlige* sektor, opblødes denne skelnen - hvilket yderligere forstærker den neoliberale udvikling.

sket en sammenkobling af disse to tilgange - både som politisk og social tænkning og som praksis.

Én måde, dette kommer til udtryk på, er i den såkaldte TINA-tænkning, der kan siges at være dominerende i den politiske og samfundsmæssige tænkning i dag - en tænkning, der formår at sammenkoble elementer fra klassisk konservativ og liberal tænkning. Den situation, der er opstået i dag, med markeds-ideologiens enerådende position i det politisk-teoretiske landskab (bl.a. pga. østblokkens sammenbrud og socialdemokratismens krise) er blevet beskrevet²¹⁶ som, at det for langt de fleste mennesker ikke mere synes muligt bare at *forestille* sig et alternativ til de nuværende samfundsforhold (deraf navnet TINA, "There Is No Alternative").

Denne afmatning af den samfundsmæssige tænkning, altså bortkomsten af enhver vision om andre sociale former, passer jo godt til den konservative forståelse af mennesket som et væsen, hvis natur passer til en bestemt samfundsmæssig orden (nemlig den nuværende, traditionsbaserede), og som derfor er bedst tjent med at indordne sig under fællesskabets værdier - hvorfor det er 'moralisk forkert' ikke at ville indtage sin plads heri og give sit bidrag hertil. Men i modsætning til tidligere kan man sige, at det "konservative" (forstået som det system- eller fællesskabs-integrative) i dag ikke mere består i puritanske værdier såsom at vise mådehold, at spare op og lign., men tværtimod i at indtage sin plads i markedssamfundet og her tilpasse sig kravene om at være en selvstændigt og "frit" handlende lønarbejder og forbruger²¹⁷. Dette kommer f.eks. til udtryk i den moralistiske diskurs, der har vundet frem ift. arbejdsløse og andre socialt udsatte grupper, hvor ansvaret for vedkommendes sociale situation i langt højere grad end tidligere synes at blive placeret hos den enkelte, snarere end at dette ses som et samfundsmæssigt problem²¹⁸. Og ikke mindst i de forskellige disciplinære tiltag, der er sat i værk i den offentlige sektor for at sikre, at det enkelte individ bliver tilpasset arbejdsmarkedet, med alt hvad dette indebærer af omformning af hele subjektiviteten. Det anses her for 'umoralisk' ikke at leve op til denne "frihed", dvs. denne *selvforvaltning* af magten²¹⁹.

²¹⁶ Jf. f.eks. Bourdieu (1998), s. 29.

²¹⁷ Jf. Foucaults (1975/94a, s. 722) påpejning af, at det i dag, i modsætning til i det 19. århundrede, ikke mere er borgerlig moralisme, men bl.a. tilskyndelsen til forbrug, der bidrager til adfærds-normalisering, og dvs. opretholdelse af den politiske orden.

²¹⁸ Kasper Villadsen (2004), s. 57ff.

²¹⁹ Jf. Dean (1998), s. 92ff.

Man kan sige, at der dermed har fundet en øget tilpasning af individerne sted, vha. en sammenkobling af konservatismens fællesskabs-moralisme og markeds-liberalismens frihedsideologi (voluntarisme). Hvor den borgerlige tænkning - og den kapitalistiske samfundsform²²⁰ - altid har været præget af en slags 'spænding' eller modsætning mellem individ og fællesskab, hvilken ideologierne liberalisme og konservatisme kan forstås som forskellige svar på (ad akserne tilpasning - frihed, solidaritet - individualisme, m.m.), så kan denne senmoderne sammenkobling ses som én konkret historisk form, der på sin vis udgør en "løsning", eller en slags ligevægt, ift. den skitserede problematik internt i den borgerlige tænkning og samfundsform. En historisk form, hvorigennem det senkapitalistiske magt-netværk faktisk har formået at *overvinde* den borgerlige (både ideologiske og praktiske) modsætning mellem subjektet som en entydig, autonom størrelse og som socialt-tilpassende, og de hertil knyttede divergerende værdier og normer (jf. kap. 3.1)²²¹.

Men samtidig kan man sige, at denne 'spænding' også åbnede for en konstant tænken i alternativer, dvs. af muligheden for *helt andre* forhold mellem subjektet og den sociale magt. En mulighed, der tendentielt forsvinder med forståelsen af subjektiviteten som noget entydigt, og af frihed som noget entydigt. Når mennesker har fået den grundforståelse, at "jeg er da fri - og der findes da ikke andre måder at være fri på" end den nuværende sociale form, i det liberalt-kapitalistiske demokrati, så viser der sig slet ikke etisk-politiske problemstillinger, som dem, der knytter sig til analysen af subjektet som en politisk 'kampplads'. Men med den foucaultianske, magt-analytiske forståelse derimod, af frihed som noget flertydigt og 'praktisk', og af de *specifikke* (historiske) magt-former, der præger subjektet, åbnes også for muligheden af andre, mere dominans-kritiske subjektive og sociale former.

²²⁰ Jf. Marx & Engels' (1848/1959, s. 464-467) pointe om, at kapitalismen både har en destruktiv og en frigørende dimension ift. traditionelle sociale strukturer.

²²¹ Det er værd at bemærke, for at heller ikke dette billede af samfundsudviklingen forstås som for enerådigt, at der selvfølgelig kan ses modreaktioner mod denne 'sammensmeltning', særligt i forskellige neokonservative eller neonationale bevægelers succes, men også i visse liberale bevægelers understregning af en oprindelig humanistisk eller 'social' liberalisme.

5.3 Det neoliberale subjekt

For forskellige mennesker forskellige steder i samfundet (og sågar til forskellige tider, i forskellige kontekster) stiller spørgsmålet, om hvorfor de handler 'sådan og ikke sådan', sig forskelligt. Og også ift. abstrakte spørgsmål som, hvorfor de accepterer de bestående magtforhold har spørgsmålet mange facetter, hvorfor heller ikke svaret er entydigt (eller *om de overhovedet 'accepterer' dem*)²²². Afgørende er her selvfølgelig ens placering i samfundet generelt, ift. de samfundsmæssige forandringer beskrevet som neoliberalisme, globalisering, m.m. og om man har ressourcerne til så at sige at navigere i videnssamfundet, osv.

Jeg har argumenteret for, at det neoliberale subjekt er et, der har udviklet sig i retning af på én gang større *individualisme* og *tilpasning* (hvilke to på sin vis står i et modsætningsforhold). Men dette kan jo konkret udmønte sig på forskellige måder, med forskellige relationer mellem individet og magt-netværket (og dets forskellige dele):

- F.eks. kan nogle jo have stor viden om forskellige forhold, og i særdeleshed uretfærdigheder, i verden, men så måske udvikle en kynisk eller opgivende holdning ift. disse, hvor andre måske kan have en vis uvidenhed ift. generelle samfundsmæssige spørgsmål, men så være meget, ja overdrevent 'opmærksom' og årvagen ift. spørgsmål, der vedrører deres egen indgåen i det offentlige liv eller arbejdslivet (deres karriere).

- Og nogle kan reelt være afmægtige ift. deres livsbetingelser, men kan så føle en vis frihed (eller magt) ved f.eks. at forbruge voldsomt, eller dominere deres nære relationer eller lign., mens andre så reelt kan have stor magt over egne og andres livsforhold, men ikke nogle politisk-etiske visioner, der indbefatter andre mennesker, osv.

Men selv om der på den måde selvfølgelig er *forskellige* (mulige) subjektivitetsformer, der svarer til neoliberalismen, synes det alligevel rimeligt at tale om, hvordan de politiske og sociale udviklinger har udmøntet sig i de to generelle *tendenser* for subjektiverings-processerne, individualisme og tilpasning.

²²² Jf. også Lukes (2005) s. 124ff. for en gennemgang af forskellige opfattelser af de mangfoldige og divergerende måder, hvorpå mennesker kan forholde sig til de nuværende dominans-forhold.

Ud fra forståelsen af at vi mennesker ikke har nogen forudgiven essens - og at vi alle er præget af ideologiske forestilinger, m.m. - kan man sige, at der indlysende ikke er noget skarpt skel mellem en "tilpassende" og en kritisk subjekt-form. Alle subjektivitets-former kræver jo på sin vis en vedvarende selv-bearbejdning. Men selv om det, alt efter ens placering i den samfundsmæssige helhed, selvfølgelig er forskelligt, hvorvidt mennesker formår at leve helt "ukompliceret" på en individualistisk/privatistisk måde, synes det nu rimeligt at sige, at de sociale *strukturer* i hvert fald understøtter den tilpassende subjektivitetsform - og, som vist, i øget grad som følge af den neoliberale samfundsudvikling.

Det betyder, at der i den nuværende samfundsmæssige situation kræves et særligt 'etisk arbejde' for udviklingen af, hvad vi kunne kalde en "antikapitalistisk" subjektivitetsform. Nemlig en fastholdelse af en vedvarende kritisk *indstilling* og en forsøgen på at udvikle nogle livspraksisser og -sammenhænge, der implicerer mindst mulig dominans. Udformningen af sådanne praksisser kan selvfølgelig antage mange forskellige former og grader af radikalitet - idet ingen jo kan 'bryde' totalt med dominans-strukturerne. Men graden af selvbestemmelse og indgåen i sociale - og evt. også arbejdsmæssige - sammenhænge uden dominans-relationer, er ikke noget givet i menneskers liv. Det ses jo bare ved et kig på det relativt omfattende og spraglede spektrum af kulturelle bevægelser, der kæmper for og forsøger at udvikle alternative, basisdemokratiske livs-, bo- og arbejdsformer. Eller ved de mange forsøg, mennesker i dagligdagen gør på at holde dele af det sociale og offentlige liv fri fra markedsmæssige og bureaukratiske logikker og andre overgribende magt-mekanismer - det være sig kunstneren, socialmedarbejderen, akademikeren eller f.eks. den rare nabo, de gode venner eller den engagerede græsrodsaktivist.

5.4 Normativitet og kapitalisme

Foucaults (implicitte) etiske ideal er altså en værensform, hvor den enkelte forholder sig refleksivt-kritisk til enhver form for (potentiel) magt-udøvelse. Dvs. at hun eller han forsøger

ikke at lade sig styre - eller (fordi magten, og dermed også kritikken, altid er specifik) ikke at blive styret 'på den måde' eller 'helt så meget'²²³.

Jeg har nu forsøgt at vise, hvordan en række magt-relationer og samfundsmæssige forhold (særligt under neoliberalismen) besværliggør denne kritiske indstilling. Men sådanne magt-analyser giver kun *mening* ud fra den (implicitte) normative position, at en kritisk selv-skabelse er at foretrække for det enkelte menneske frem for at indgå på en ubevidst og diffus måde i fremmedbestemte magt-processer²²⁴. Og hvis analysen anerkendes, af at vi alle (også den "kritiske" person) på mangfoldige måder er præget af forskellige magt-former, er det ikke muligt at forstå nogen subjekt-former eller sociale former som *principielt* eller fuldstændigt 'frivillige' og legitimitetsmæssigt uproblematisk.

Det særlige ved den i denne afhandling skitserede analyse af det sociale liv i det senkapitalistiske samfund kan således siges at være, at den hverken bare peger på den strukturelle magt, suppleret af de forskellige juridisk-repressive tvangsformer og de ideologiske former (som visse, bla. struktur-, marxistiske tilgange har været tilbøjelig til), eller bare henviser til den normative *accept* hos flertallet af arbejderne (som Honneth), som forklarende for stabiliseringen af magt-relationerne i den kapitalistiske økonomi. I stedet peges der her på, hvordan der indenfor rammerne af den generelle strukturelle magt, der som diskuteret også er en 'nødvendighedslogik' (en epistemisk-diskursiv, strukturel logik), gør sig regulerende magt-former gældende, der *på én gang* er normaliserende og moralske normer (som de i det foregående skitserede subjekt-formende forhold og teknikker) - dvs. normer, som det ville være både 'ufornuftigt', 'unormalt' og 'umoralsk' ikke at følge. Dvs., at man i det magt-analytiske perspektiv kan argumentere for, at disse to slags normer glider over i hinanden, eller på uklar vis er *vævet sammen*.

En (borgerlig-liberal) indvending mod denne analyse kunne være, at disse magt-relationer har mennesker (gennem demokratiet og det frie arbejdsvalg, m.m.) accepteret *frivilligt*. Denne slags opfattelse ser man bl.a. i den habermasianske tradition. Det, at den kapitalistiske produktion (og det økonomiske marked) hører til et særligt subsystem styret af pengemediet og den teknisk-

²²³ Foucault (1978/90), s. 38. Jf. også afsnit 3.2.

²²⁴ Jf. f.eks. Foucault (1978/90), s. 39: "... la critique, cela sera l'art de inservitude volontaire, celui de l'indocilité réfléchie." ["...critique will be the art of voluntary insubordination, that of reflected intractability." (Foucault (1978/2003), s. 266.)]

instrumentelle rationalitet fremfor kommunikativ rationalitet, forstås her som legitimeret af det diskursive fællesskab, bl.a. ved at dette er besluttet gennem demokratiske valg, m.m.²²⁵

I den magt-analytiske tilgang kan det derimod ikke bare (social-deskriptivt) analyseres, hvordan der her er forskellige, subtile magt-former til stede, men også fastholdes at disse (normativt) kan kritiseres, idet de kapitalistiske produktions-relationer er dominans-relationer, fordi de fastlåser asymmetriske relationer mellem mennesker - og fordi denne fastlåsning sker ved hjælp af, hvad vi med Foucault kan kalde et helt 'apparat' af subjekt-formende magt-teknikker, der er mere eller mindre *skjulte* (såsom ideologisk-diskursiv 'naturalisering' og psykosocialt pres). Med denne tilgang peges altså ikke på repressiv magt, der *undertrykker*, som forklaring på den sociale stabilitet, men på den brede vifte af produktiv magt, der *subjektiverer* mennesker på en måde, så de kan være 'velintegrerede'.

Der er selvfølgelig altid i ethvert samfund værdier, sociale praksisser og forståelser af verden, der mere eller mindre tages for givet - eller som den enkelte ikke kan gøre til genstand for konstant refleksion. Men principielt betragtet synes de fleste demokrati-teoretiske tilgange (der ser demokrati som noget ønskeligt) at være enige om, at der ikke bør være nogle samfundsmæssige spørgsmål (dvs. i hvert fald af *offentlig* karakter), der ikke kan gøres til genstand for offentlig diskussion og evt. beslutning. Ud fra den tankegang må det være et samfundsmæssigt, dvs. politisk, anliggende, at også betingelserne, for at principielt *alle* spørgsmål kan blive genstand for refleksion og diskussion, tilvejebringes og sikres - hvilket bl.a. vil sige, at magt, der modvirker dette, må kritiseres.

Men hvorfor er det så, at den dominans, som findes i den kapitalistiske økonomi, finder så udbredt accept? Altså at den private ejendoms- og ledelsesret over produktionsmidlerne opfattes som så naturlig ift. forestillinger om mere fællesskabsbaserede og demokratiske organiseringer af økonomien og arbejdslivet. Er det så indlysende, at det enkelte individ så at sige skal "sælge" sin tid, sin medindflydelse og sit kritiske engagement til gengæld for... ja, for hvad? Det traditionelle (borgerlige) svar er, at denne organisering har vist sig mest "effektiv" eller fornuftig ift. ønsket om økonomisk vækst. Men selv, hvis dette skulle være eviggyldigt sandt, så er det ikke indlysende, at denne "fornuft" bør stå alene og uimodsiget ift. *andre* værdier i menneskers liv -

²²⁵ Jf. f.eks. Jürgen Habermas' (1981, I, s. 255-257) beskrivelse af denne særlige norm-uafhængige, monetært styrede sfære. Jf. Habermas (1992), s. 435-436 og 443-444 for en argumentation for det rimelige og nødvendige i denne norm-uafhængighed.

såsom netop selvbestemmelse/medindflydelse ift. eget liv, social lighed, bæredygtig omgang med naturressourcerne eller i det hele taget den 'meningsfuldhed' i ens (arbejds)liv, der består i, at man arbejder for almene interesser frem for enkeltpersoners profit-interesser.

I modsætning til bl.a. den habermasianske opfattelse, må vi i et magt-analytisk perspektiv bryde også den naturligheds-aura, der ligger over denne form for kapitalistisk dominans: bare helt grundlæggende som det at stille spørgsmålet, hvorfor der er dominans-relationer i denne konkrete sammenhæng, i denne relation mellem mennesker - på denne arbejdsplads, eller lign.?

5.4.1 En neo-foucaultiansk tilgang til normativitets-problematikken

I den kritisk-teoretiske tradition har en central diskussion drejet sig om, på hvilket normativt grundlag samfundskritik kan funderes²²⁶. Én formulering af denne problematik har været, hvordan det er muligt at formulere en normativ kritik, der både tager risikoen for absolutisme alvorlig og samtidig fastholder, at nogle former for magt og diskurs, m.m. er bedre end andre - og dvs. forsøger (relativt alment) at formulere *grunden til*, at dette er tilfældet?

Nancy Fraser²²⁷ giver f.eks. en både eksemplarisk og klart formuleret kritik af Foucaults måde at håndtere den måske mest centrale, og samtidig sværest løselige, teoretiske problemstilling i den magt-analytiske tilgang. Nemlig spørgsmålet om, på hvilket *normativt* grundlag Foucaults magt-kritik bygger. På den ene side skitserer Foucault nemlig forskellige magt-former og -strategier neutralt så at sige, ja nærmest 'positivistisk'²²⁸, således at det ikke synes muligt for ham at sige noget om, *hvorvidt* - og *hvorfor* - nogle magt-praksisser er bedre end andre. På den anden side er Foucaults pointe jo klart, at selv om magt ikke i sig selv er noget 'ondt', så er den slags magt-praksisser, der udvikler sig til dominans, noget, der kan og bør kritiseres. Men når han kritiserer såvel den liberalistiske skelnen mellem legitim og illegitim magt-udøvelse, som den traditionelle

²²⁶ Jf. Habermas (1981), I, s. 505-506 for en kritik af det manglende grundlag for Adorno og Horkheimers samfundskritik og Honneth (1996, bl.a. s. 386ff.) for en god skitsering af denne problematik.

²²⁷ Fraser (1981).

²²⁸ Jf. Habermas (1987), s. 88ff.

marxistiske ide om frigørelse (fra undertrykkelse), er det ikke til at se, siger Fraser²²⁹, hvad de 'alternative normer' skulle bestå i, som Foucault kan kritisere magten ud fra.

Denne sætten det normative spørgsmål 'i parentes' kan, som allerede diskuteret, siges at have muliggjort den indsigt, at der er en flydende overgang mellem, hvad der traditionelt er blevet tematiseret som hhv. legitim og illegitim magt, samt analyser af relationerne mellem disse former. Ikke bare erkendelsen af, at magt-udøvelse er til stede i alle sociale relationer, også selv om der ikke sker nogen krænkelse af rettigheder eller lign., er nyskabende hos Foucault. En yderligere pointe er, at det afgørende *ikke* er, om mennesker på den ene eller anden måde "frivilligt" accepterer denne magt. Dels er det jo ikke entydigt, hvad det vil sige, at mennesker har valgt at acceptere denne magt, når en række magt-teknikker (som skitseret) har udviklet sig, der former individers præferencer, begær og hele subjektivitet. Og dels må enhver magt kunne kritiseres, der former menneskers subjektivitet, således at deres kritisk-refleksive forholden sig hæmmes, og dermed den selvbestemte udfoldelse af deres subjektive og sociale potentialer (uanset om denne magt så er "accepteret" af de fleste).

Men stadig har Foucault syntes at ville understrege den historiske karakter af også *sådanne* bestemmelser, af menneskers potentialer - eller i hvert fald af muligheden for at udfolde disse reflektivt og "selvbestemt". Dvs. dels at forestillingen om udvikling af vores identitet og sanselighed, m.m. ikke bør bestemmes for substantielt, og dels at det, i Foucaults forståelse, ikke nødvendigvis er noget almentgyldigt, at det skulle være bedre, eller bringe mere lykke eller lign., for mennesker at være selvbestemmende på denne måde. Eller for den sags skyld at udvide ens deltagelse i den *kollektive* formning af ens livsbetingelser²³⁰. Det er således uklart, hvor meget man kan almengøre sådanne normative forestillinger om menneskers selvbestemte udfoldelse af potentialer, eller kritikken af (f.eks. kapitalistiske) magt-former, der hæmmer muligheden for engageret social *deltagelse*. På trods af, at Foucault i sine senere år bevægede sig i retning af en klarere normativ position, som det bl.a. ses i distinktionen mellem magt og dominans, og ved det øgede fokus på subjektets potentiale for kritisk distancering ift. den sociale magt, synes denne uklarhed eller 'spænding' i hans tænkning stadig til stede. At denne normative uafklarethed

²²⁹ Fraser (1981), s. 29.

²³⁰ Jf. f.eks. Nissen (in press) for en god argumentation for den kritisk psykologiske ide om menneskers 'produktive behov' for engageret deltagelse i omformningen af de sociale betingelser (for en udvidende handleevne).

således prægede hele hans forfatterskab kommer bl.a. til udtryk ved den fortsat udbredte fortolkning af hans magt-analyse som værende 'værdi-neutral'²³¹.

Jeg har i denne afhandling forsøgt at vise, hvordan Foucault på en række områder indtog en mellemposition mellem på den ene side *for* konstruktionistiske og relativistiske positioner og på den anden side forskellige essentialistiske eller reduktionistiske opfattelser²³². Hvor det på (især den tidlige) Foucaults tid nok kunne synes rimeligt med et sådan opgør med de totaliserende tendenser, han mente at finde i f.eks. forskellige former for dogmatisk marxisme og psykoanalytisk teori - for ikke at tale om selvsamme tendenser i politisk praksis, må man sige, at situationen i dag er en radikalt anden. I dag er de dominerende strømninger i den akademiske verden, og i nyere tænkning i det hele taget, snarere forskellige former for relativisme og partikularisme/individualisme, hvilket bl.a. ses - som jeg har forsøgt at vise det - i diverse socialkonstruktionistiske og snævert diskursanalytiske teoridannelser. Eller endnu mere tydeligt, i de politiske og sociale udviklinger, der har fremmet neo-liberale og individualiserede relationer mellem mennesker.

I denne tid, i en ny samfundsmæssig og kulturel situation, kan kritikken af essentialisme og absolutisme ikke mere siges at være helt så vigtig, som den fremstod for Foucault. Tværtimod kunne man hævde, at det er den anden dimension i magt-analytikken, der er mest presserende i dag. Nemlig den del, der består i en (etisk funderet) magt- og subjektivitets-kritik, inklusiv forsøget på at fundere den *normative* kritik i generelle analyser af forholdet mellem det moderne subjekt og de samfundsmæssige forhold, der begrænser udfoldelsen af menneskers potentialer. Jeg har i denne afhandling fremstillet og argumenteret for den *del* af Foucaults tænkning, jeg har sammenfattet som den magt-analytiske tilgang. Ikke desto mindre vil jeg betegne min tilgang som, hvad vi kunne kalde 'neo-foucaultiansk'²³³. Dermed vil jeg understrege, at vi må fastholde kernen i den foucaultianske magt-analytik, men at det, i en forandret kulturel og samfundsmæssig situation (hvor kapitalismen står alene tilbage som en svært gennemskuelig, og

²³¹ For eksempler på en sådan anti-normativistisk Foucault-udlægning, se Gordon (1991), s. 6 og Helliwell & Hindess (1999), s. 89.

²³² For en afvisning af relativisme (ift. magt/sandheds-spil), se Foucault (1984/94a), s. 724-726. For en kritik af et for snævert fokus på sprog/diskurser, se Foucault (1976/2000), s. 116. For en kritik af reduktionistisk marxisme og psykoanalyse, se Foucault (1983/84a), s. xi-xiv.

²³³ Jeg er her inspireret af Peter Nielsens (2004, s. 191-196) skelnen mellem klassisk, post- og (mellempositionen) *neo*-marxisme. Neo-foucaultianisme kan således også defineres som bestræbelsen på at give det centrale i Foucaults tænkning (særligt magt-analytikken) en konkret udformning, der er vægtet og tilpasset ift. den samfundsmæssige og akademisk-teoretiske situation i dag.

eneste "mulige", magt-struktur), er nødvendigt at skærpe den *normative* kritik af senkapitalismens dominansformer og neoliberalismens subjekt-forståelse.

5.4.2 Senkapitalismens magt-former genovervejet

Jeg har indtil nu forsøgt at argumentere for, at hvor de sociale dominans-relationer - og social uretfærdighed - tidligere enten blev forstået religiøst/mytologisk, eller var meget eksplicit og gennemtvunget med vold og tvang, så er der i nyere tid sket en slags 'naturalisering' af disse gennem andre sociale processer. Ved kapitalismens opståen, og stadig langt op i det 20. århundrede, var der udbredt *kamp* om magten over produktionen (og de sociale rettigheder, m.m.), men denne kamp er, i hvad vi kan kalde senkapitalismen, langsomt blevet afløst af en oplevelse af kapitalismens dominans-former som 'selvfølgelige' eller 'det mest fornuftige'.

I mit perspektiv, det magt-analytiske, er det interessante ikke, om de fleste "accepterer" dette (det gør de tydeligvis), men *hvordan* dette er kommet i stand: en genealogisk analyse vil kunne vise, at dette ikke bare er sket vha. en politisk kamp på den samfundsmæssige 'overflade' (som liberalismen, og den habermasianske tradition, synes at tænke), men er sket vha. en række mere subtile mikromagt-processer og politiske forandringer. Man kan her tale om et helt socialt apparat af magt-teknikker, der har understøttet denne forandring - et apparat, hvis udvikling man må forstå som en respons på en udfordring eller problemstilling i det sociale²³⁴. Det sociale apparat, jeg har forsøgt at skitsere, har, i sin mest generelle formulering, været 'rettet' mod at skabe accept og stabilitet ud fra den sociale kamp, der truede kapitalismen²³⁵. Ikke som én stor masterplan, men ved at forskellige individer og grupper i forskellige kontekster, på forskellig vis har reageret på denne sociale udfordring (men ikke altid entydigt, eller hovedsageligt på denne). Selv når bestemte grupper (som ledende politikere, lobbygrupper og tænketanke) forsøger at skitsere samlede strategier for sådanne sociale problemstillinger, formår disse ofte kun at forandre nogle aspekter af den samlede magt-konfiguration - og ofte på uforudsigelig vis. Man må derfor også

²³⁴ Jf. Foucault (1977/94a), s. 299, samt afsnit 4.2.

²³⁵ Denne 'rettede' eller quasi-strategiske karakter kan siges at blive understreget med termen *magt-apparat* fremfor det mere mundrette -netværk.

analysere, hvordan mere specifikke, f.eks. neoliberale, teknikker og teknologier er blevet udviklet som en respons på andre, *tilknyttede* udfordringer, såsom "velfærdsstatens krise", globalisering, osv. Og f.eks., som jeg har forsøgt det, hvordan den (både ideologiske og praktiske) internt-borgerlige modsætning i individ/samfund-forholdet har ført til sammensmeltningen af liberalistisk og konservativ tænkning og praksis. Men en hovedpointe er det, at dette kapitalistiske apparat nu har 'fæstnet' sig så meget, at det er blevet selv-forstærkende - og det synes meget svært og 'omkostningsfuldt' for de fleste at modstå eller overskride dette.²³⁶

Jeg har i denne afhandling (særligt i del 4) skitseret tre grundlæggende magt-former, nemlig strukturel magt, praktisk-disciplinerende magt og epistemisk-diskursiv magt. I moderne samfund har de to sidstnævnte magt-former i stigende grad medvirket til at forstærke den strukturelle magt (og dvs. de generelle magt-strukturer). Disse har ofte form af mikromagt eller 'psykisk magt' (jf. del 2), forstået som det, at mennesker ofte, også i de nære relationer, forsøger - evt. ubevidst - at påvirke hinandens selvforståelser og hele subjektivitet. Sådant mikromagt kan ofte have en subtil, 'praktisk' form, der kan virke normaliserende eller disciplinerende, uden at vi overhovedet er opmærksomme på det. F.eks. ved det bare at indgå i bestemte arbejdsmæssige, bl.a. kropslige, praksisser. Eller ved at mennesker påvirker hinanden vha. små subtile udtryk via kropsholdning, mimik og gestik, m.m.²³⁷ Denne ubevidste karakter af mikromagten er vigtig, idet bare det at indgå i bestemte sociale og arbejdsmæssige praksisser altid implicerer, at vi udfolder bestemte selv-praksisser, og ofte at vi indgår i bestemte psykosociale spil. På den måde kan sådan mikromagt både være med til at holde individet nogenlunde 'på plads', og dermed understøtte magt-netværket, *eller* - ved at vi er opmærksomme derpå - gøres til et *erkendt* grundforhold i kollektive sammenhænge, der reflektivt forsøger at undgå social dominans mellem mennesker.

Det nyskabende ved Foucaults tilgang kan således siges ikke så meget at befinde sig på et begrebsanalytisk/teoretisk niveau, som analyse af *hvad* magt er²³⁸, men snarere at være mere

²³⁶ Med analysen af dominans-relationerne i den kapitalistiske produktion som et særligt 'socialt apparat' er jeg gået lidt videre end Foucault selv (i hvert fald med denne særlige vinkling). Og redegørelsen for nogle af de generelle forhold (betingelserne og 'brudpunkterne'), der har understøttet den almene accept af kapitalismen har da også været ret rudimentær her. Men jeg håber på, med skitseringen af denne magt-analytiske tilgang, i hvert fald at have givet et fingerpeg om, hvordan fremtidige, mere omfattende analyser af senkapitalismens dominans-former kunne foretages.

²³⁷ Jf. Stern (1985), samt note 209.

²³⁸ Et både relevant og interessant fremtidigt teoretisk projekt kunne være at udarbejde en mere omfattende og præcis typologi over magtens forskellige former i et foucaultiansk perspektiv.

empirisk-historisk orienterede analyser af, hvordan moderne magt-former udspiller sig. Ift. denne afhandlings tema har disse magt-former tre afgørende karakteristika: de er subjektiverende, de overskrider dikotomierne legitimitet/illegitimitet og magt/frihed og de har form af mangfoldige elementer subtilt forbundet i et samlet netværk.

Med denne forståelse bliver det klart, at ingen befinder sig radikalt uden for magt-netværket, således at magt bare er noget "et sted i samfundet", som noget nogen *andre* har - eller som man evt. selv har på en måde, hvor det er entydigt, om denne magt-udøvelse er legitim eller ej. I en sådan opfattelse ville der så at sige ingen etisk-politisk problemstilling være til stede i de fleste menneskers liv og dagligdag (i hvert fald ift. magt-spørgsmålet). Dette ser vi f.eks. i den liberalistiske subjekt-forståelse, der nærmest legitimerer individers 'selvtilstrækkelige' handlen, idet denne ses som uden forbindelse med resten af det sociale netværk af magt. Når det derimod erkendes, hvordan den enkeltes handlen, og den *enkelte* handling, implicerer magt-udøvelse, og dermed potentielt er med til at reproducere dominans-relationerne, accentueres betydningen af det selv-arbejde og den selv-kritik, der kan medvirke til at dette undgås.

På den måde kan ideen om de generelle magt-konfigurationer som 'strategier uden strateger' (jf. kap. 3.3) forenes med redegørelsen for subjektets betydning, idet at begrebet om et 'socialt apparat' kan ses som en måde at tematisere forholdet mellem individet og magt-netværket. F.eks. derved, at selv om ingen kan stå radikalt uden for magten, er der forskellige grader og betydninger af "ansvarlighed" på spil her. Bl.a. ved at *nogle* mennesker, med bestemte positioner i netværket, kan være meget bevidste og planlæggende ift. deres magt-udøvelse, og dermed *dele* af den samlede dominans-struktur, andre kan være medansvarlige uden at være 'bevidste' om dette - og omvendt *kan* andre forsøge ikke bare at være 'et hjul i maskineriet'. At analysere et magt-system implicerer således at se det som et komplekst og dog kausalt netværk af forhold, der udgør 'betingelserne' for dette - men *uden* at der dermed er nødvendighed og enhed imellem disse elementer²³⁹. Dvs. at det at analysere sådanne betingelser også er at identificere brudpunkterne, der indikerer magt-apparatets fremkomst - og mulighed for overskridelse²⁴⁰. På den måde kan det særligt *socialfilosofiske* ved denne magt-analytiske tilgang også ses som det, at

²³⁹ Foucault (1978/90), s. 50-51.

²⁴⁰ Ibid., s. 50.

magt-relationerne ikke bare beskrives som rene fakta, men også altid samtidig analyseres i sin mulighed for at være *anderledes*²⁴¹.

I dette mere 'dynamiske' perspektiv på magtens former er muligheden altså altid til stede, for at ikke-problematiserede dominans-former i vores senkapitalistiske samfund på ny bliver problematiseret. Det kunne måske tage form af menneskers oplevelse af meningsløshed ift. manglende indflydelse i arbejdet - og samfundslivet generelt, eller måske moralsk indignation ift. den betydning de nuværende dominans-relationer har for de socialt svageste, for mennesker i resten af verden eller for vores klodes overlevelse, eller mere vagt bare som drømme om 'noget andet', et bedre liv. Præcis hvilken karakter sådanne brudpunkter kunne have, kan selvfølgelig ikke fastlægges ahistorisk og universelt, men bare det, at denne dynamik i magten tematiseres, muliggør individuelle og kollektive etisk-kritiske udviklingsprocesser.

Opsummerende kan vi altså sige, at vi med den foucaultianske forståelse af magt (som handlen på andre(s) handlinger) har fået et *socialfilosofisk* magt-begreb (snarere end et politologisk), der sætter to forhold i centrum:

- den social-deskriptive pointe: at magt er til stede i alle sociale forhold, og altid tenderer mod at glide over i social dominans, og
- den etisk-politiske pointe: at magt altid kan problematiseres, og at dominans bør kritiseres, hvormed vi altid principielt har muligheden for at overskride de nuværende subjektive og sociale former.

5.5 Kritik og modmagt

I modsætning til mere traditionelle sociologiske og politologiske analyser, har jeg i denne (socialfilosofiske) afhandling særligt betonet den oplevelse, mennesker kan have af som enkelt-individ at stå overfor den sociale magt. Man kunne, nærmest som en eksistensfilosofisk pointe,

²⁴¹ Dette er bl.a. Honneths (1996, s. 386-394) definition af socialfilosofi, som den kritiske analyse af det bestående samfund ud fra forestillinger om muligheden for noget andet (særligt ift. Foucault, jf. s. 393-394).

sige, at vi så at sige altid på én gang er "kastet ud i magt-relationerne" (for at parafrasere Heidegger²⁴²) og samtidig selv udøver ny magt. På denne måde gør magtens subtile, decentrale karakter 'politik til etik'. Det betyder, at selv når magten antager en stivnet (strukturel) karakter, og dermed kan synes uforanderlig, så må en subjektiv-refleksiv "distance" fastholdes - bl.a. for at det dermed evt. kan blive muligt at sætte modmagt ind *andre* steder i det sociale rum. Men det er indlysende, at dette ikke bare kan være en "individuel" strategi. Det afgørende ved den mest skjulte og subtile magt er jo, at den ikke bare præger menneskers tænkning - dvs. at vi ikke bare kan nøjes med (idealistisk) at ville ændre menneskers ideologiske *forestillinger*.

Med forståelsen af, at værdier (og andre subjektive nodalpunkter) skabes socialt, at det så at sige er i og gennem praksisser, at subjektet skabes, er det klart at forsøg på at skabe praktisk modhandling og *kollektive*, alternative praksisser må være centralt i kampen for at forandre de praksis-regimer, der understøtter de generelle dominans-strukturer. Og netop med den neoliberale afmontering af de politiske fora er den kollektive skabelse af praktiske alternativer særlig vigtig, f.eks. af offentlige, 'fælles rum', og ligeværdige, selvbestemte samværsformer. Hvordan skulle mennesker ellers kunne skabe sig sociale *erfaringer* med samarbejde med andre, der er dominans-transcenderende, og dermed have mulighed for at kunne 'tænke nyt'? På denne måde lægger det magt-analytiske perspektiv (også i Foucaults forståelse²⁴³) op til, at de social-kritiske bevægelser så at sige må være 'tålmodige', idet sociale forandringer kun er mulige gennem vedvarende og ofte langvarigt arbejde på græsrodsniveau, med menneskers direkte engagement. Men samtidig ligger heri også en mere *radikal* forståelse af, hvordan dominans-overskridende social forandring kan finde sted, idet at det traditionelle, revolutionære fokus på overtagelse af statsapparatet må anses som utilstrækkeligt. Som også historien har vist, vil den slags revolutionær forandring ikke i sig selv forandre meget, hvis ikke også magt-mekanismerne, der fungerer i de nære relationer, i dagligdagen, forandres²⁴⁴. Derfor har den foucaultianske tilgang da også været inspiration for mange anti-autoritære og basisdemokratiske antikapitalistiske strømninger, der har set skabelsen af alternative sociale, kulturelle og økonomiske livssammenhænge her og nu, i det bestående samfund, som en vigtig strategi på vejen mod et

²⁴² Foucault (1984/94c, s. 703) siger interessant nok, men kortfattet, at Heideggers filosofi altid har været en afgørende inspiration for ham.

²⁴³ Foucault (1981/91), s. 158-159.

²⁴⁴ Foucault (1975/94b), s. 758-759.

samfund uden social dominans²⁴⁵. Dvs. sammenhænge, hvor den individuelle, kritiske holdning er forbundet med en engageret *indgåen* i de sociale fællesskaber, på en måde så der ikke er nogen modsætning mellem udvidelsen af ens egen og andres 'frihed' eller handleevne.

²⁴⁵ Jf. f.eks. John Holloway (2002), bl.a. s. 212ff.

Konkluderende

Mine overvejelser i denne afhandling kan ses som et bidrag til, hvordan vi kan tænke om den bevægelse, der kan føre til et samfund uden dominans-relationer mellem mennesker (hvad enten vi kalder dette socialistisk, humanistisk, radikal-demokratisk eller noget andet). I dette projekt har overvejelser over mennesket som subjektivt væsen fået en central placering. Dette skyldes, at det har været afgørende at udvikle en forståelse af, hvordan subjektet præges af skjult, ubevidst magt. Til dette formål har jeg bl.a. argumenteret for en bredere forståelse af subjektiviteten (bl.a. uden noget skarpt skel mellem tænkning og andre subjektive dimensioner som følelser, begær og kropslighed), og forsøgt at skitsere, hvordan diskursiv og disciplinær magt så at sige sætter sig som 'praktisk magt' i subjektiviteten. På denne måde har det været muligt at analysere, hvordan en række generelle magt-forhold og specifikke magt-teknikker i senkapitalismen understøtter hinanden og dermed virker som et samlet 'socialt apparat' (et magt-netværk), der formår at integrere individerne, og dermed sikre social stabilitet. Denne situation, har jeg vist, er blevet yderligere forstærket af vor tids neoliberale udvikling, der bl.a. har medført en generel afpolitisering og individualisering, samt et stigende pres på individerne for subjektivering i overensstemmelse med markedets og arbejdslivets praktisk-disciplinerende og ideologisk-moralistiske krav.

Jeg har herudfra argumenteret for, at (analysen af) sådanne *enkelte* elementer i det sociale apparat ofte, på sin vis overskrider dikotomien mellem legitimitet/ikke-legitimitet og magt/frihed. Men samtidig at dette *samlede* magt-apparat, i dets udvikling til en stivnet, hierarkisk dominans-struktur, er hæmmende for menneskers selvbestemte udfoldelse af deres subjektive og sociale potentialer, og derfor må kritiseres normativt/politisk.

De politisk-strategiske konsekvenser af denne forståelse af forholdet mellem magt og subjektivitet (set ift. andre socialfilosofiske tilgange) er på en gang 'tålmodighed' og radikalitet, idet at subjektiv og social forandring må forstås som både 'træg' og en altid eksisterende mulighed. Social forandring i retning af et samfund uden social dominans kræver så at sige 'øvende praksisser' - men dette etisk-politiske projekt *kan* startes, og foregår faktisk allerede, her og nu - både som kamp for at friholde subjektive og sociale livsrum fra kapitalistisk og anden

overgribende magt-udøvelse, og som forsøg på individuelt og kollektivt at skabe nye, alternative livspraksisser.

Ift. det at søge en "forklaring" på kapitalismens (og de hertil knyttede dominansformers) stabilitet, har jeg således argumenteret for, at det ikke giver mening at forsøge at forstå moderne subjekter - og deres handlinger - ud fra et enkelt samfundsmæssigt princip, eller et enkelt aspekt ved subjektiviteten (såsom begæret, ideologien eller lign.). Tværtimod er subjektet en kompleks og mangfoldig størrelse, der bedst kan forstås i relation til de multiple, sociale og diskursive magt-former, der findes i vores samfund. Mit formål her har *ikke* været at forsøge at give en traditionel *politisk* argumentation mod kapitalismen eller lign. (selv om ansatser hertil tydeligvis gennemsyrrer hele afhandlingen), men snarere at skildre et helt andet billede, end den politiske og politologiske mainstreams, af det samlede magt-netværk, som kapitalismen udgør. Et mod-billede, der forhåbentlig kan virke tankevækkende, ift. hvor godt vi moderne mennesker, som enkelte subjektive væsner, passer ind i den senkapitalistiske magt-mosaik. Den nok "spekulative" karakter af dette filosofiske projekt håber jeg er berettiget, ud fra den mulighed dette åbner for alternative visioner om radikalt andre både subjektive og sociale former i menneskers liv. Dette er mit frommeste håb med denne afhandling - ikke at den i sig selv 'kan ændre verden', men at den, bare for nogle få, måske kunne give en slags 'perspektivforskydning' ift. senkapitalismens magt-konfiguration og vores politisk-etiske muligheder heri. Så har den opfyldt socialfilosofiens fornemste opgave.

Mine filosofiske overvejelser er på den måde da også i høj grad rettet mod venstrefløjen, eller de sociale bevægelser mere bredt, som en slags overvejelser over, hvordan man kan tænke over processen frem mod et andet og bedre samfund - og her især tænke omkring forholdet mellem den sociale magt og det enkelte subjekt. Jeg håber, at de kan give inspiration til, men også opmærksomhed omkring bestemte problematikker ved, det at forsøge på her og nu - i det bestående samfund - at udvikle sociale sammenhænge og praksisser, hvor mennesker kan leve og virke sammen *uden* stivnede dominans-relationer. Det er her, at jeg, ud fra en foucault-inspireret, magt-analytisk tilgang, har argumenteret for, at kapitalisme-kritikken må være 'tålmodig' og radikal på en gang - ift. drømmen om et samfund uden social dominans.

Litteratur

NB: Foucault-litteraturen er her angivet på fransk, når teksten oprindeligt er forfattet på dette sprog, og ellers hvis muligt på engelsk, også i tilfælde hvor det oprindelige sprog er et tredje (hvor citater både er gengivet på fransk og engelsk, er den engelske udgave af teksten angivet efter den franske). Endvidere er der (så vidt det har været muligt) både angivet tekstens oprindelige udgivelsesår, samt den af mig anvendte udgave: Foucault (1975/94) betyder således, at teksten oprindeligt er udgivet i 1975 og gengivet i *Dits et écrits* (1994).

Abrahamowitz, Finn (1974): *Fire personlighedsmodeller fra Freud til Laing*. Rhodos, København.

Adorno, Theodor W. (1966): *Negative Dialektik*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.
- (1968/79): "Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft?". I: Adorno (1979): *Soziologische Schriften I*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.

Adorno, Theodor W. & Horkheimer, Max (1944/71): *Dialektik der Aufklärung*. Fischer Verlag.

Althusser, Louis (1964/69): "Marxism and Humanism". I: Althusser (1969): *For Marx*. Allen Lane The Penguin Press, London.

- (1970/83): *Ideologi og ideologiske statsapparater*. Forlaget Grus, Århus.

Archer, Margaret (2003): *Structure, Agency and the Internal Conversation*. Cambridge University Press.

Bagge Laustsen, Carsten (1995): *On the Impossibility of Reflective Mirroring of the Self in Itself - Rethinking the Poststructuralist Self and Ideology*. Department of Political Science, Aarhus University, DK.

- (1998): *Ideologiske fantasmer - Politisk filosofi med Jacques Lacan og Slavoj Zizek*. Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet.

Barrett, Michèle (1991): *The Politics of Truth. From Marx to Foucault*. Polity Press, UK.

Billig, Michael (1997): "The dialogic unconscious: Psychoanalysis, discursive psychology and the nature of repression". I: *British Journal of Social Psychology* (1997), #36.

Bourdieu, Pierre (1983): "The Forms of Capital". I: John Richardson (1986) (Ed.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York, Greenwood Press.

- (1994): *Af praktiske grunde*. Hans Reitzels Forlag, København.

- (1998): *Acts of Resistance*. Polity Press, Cambridge, UK.

Breuer, Stefan (1989): "Foucault and beyond: towards a theory of the disciplinary society". *International Social Science Journal*, #41.

- Butler, Judith (1997): *The Psychic Life of Power. Theories in Subjection*. Stanford University Press, California.
- (2003): "Noch Einmal: Körper und Macht". I: Honneth & Saar (2003): *Zwischenbilanz einer Rezeption*.
- Cohen, G. A. (1988): *History, Labour and Freedom. Themes from Marx*. Clarendon Press, Oxford.
- Collin, Finn (2000): "Kritisk realisme og socialkonstruktivismen". I: Grus (2000), #60, Ålborg.
- (2002): "Kritik af diskursanalysens filosofiske forudsætninger". I: Larsen & Pedersen (red.) (2002): *Diskursanalysen til debat: kritiske perspektiver på en populær teoriretning*. Nyt fra Samfundsvidenskaberne, København.
- Dean, Mitchell (1998): "Administering Asceticism. Reworking the Ethical Life of the Unemployed Citizen". I: Dean & Hindess (1998): *Governing Australia. Studies in Contemporary Rationalities of Government*. Cambridge University Press, UK.
- (1999): *Governmentality. Power and Rule in Modern Society*. Sage Publications, London.
- Deleuze, Gilles & Guattari, Felix (1972/84): *Anti-Oedipus. Capitalism and Schizophrenia*. The Athlone Press, London.
- Donzelot, Jacques (1980/91): "Pleasure in Work". I: Burchell, Gordon & Miller (eds.) (1991): *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. University of Chicago Press.
- Dreier, Ole (1999): "Personal Trajectories of Participation across Contexts of Social Practice". I: *Outlines - Critical Social Studies* (1999), #1. Dansk psykologisk Forlag.
- Dreyfus, Hubert L. & Rabinow, Paul (1982): *Michel Foucault. Beyond Structuralism and Hermeneutics*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Engels, Friederich (1893/1968): "Brief an Franz Mehring vom 14. Juli 1893". I: Marx/Engels (1968): *Werke*, Band 39. Dietz Verlag, Berlin.
- Evans, Dylan (1996): *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*. Routledge, London.
- Foucault, Michel (1966): *Les mots et les choses*. Éditions Gallimard, Paris. [Engelsk udgave: (1966/70): *The Order of Things. An Archaeology of the Human Sciences*. Vintage Books, New York.]
- (1968/94): "Foucault répond à Sartre". I: Foucault (1994): *Dits et écrits I*.
- (1969): *L'archéologie du savoir*. Éditions Gallimard, Paris.
- (1971/96): "Rituals of Exclusion". I: Lotringer (ed.) (1996): *Foucault live (interviews, 1961-1984) Semiotext(e)*. New York.
- (1973/76): "Die Macht und die Norm". I: Foucault (1976): *Mikrophysik der Macht*. Internationale Marxistische Diskussion, # 61, Merve Verlag, Berlin.
- (1975): *Surveiller et punir. Naissance de la prison*. Éditions Gallimard, Paris. [Engelsk udgave: (1975/77): *Discipline and Punish. The Birth of the Prison*. Penguin Books, England.]
- (1975/94a): "Sur la sellette". I: Foucault (1994): *Dits et écrits II*.

- (1975/94b) "Pouvoir et corps". I: Foucault (1994): *Dits et écrits II*. [Engelsk udgave: (1975/80): "Body/Power". I: Foucault (1980): *Power/Knowledge*.]
- (1976): *La volonté de savoir. Histoire de la sexualité I*. Éditions Gallimard, Paris. [Engelsk udgave: (1976/78): *The Will to Knowledge. The History of Sexuality 1*. Penguin Books, England.]
- (1976/80): "Two Lectures". I: Foucault (1980): *Power/knowledge*.
- (1976/2000): "Truth and Power". I: Foucault (2000): *Power. Essential Works 3*.
- (1977/94a): "Le jeu de Michel Foucault". I: Foucault (1994): *Dits et écrits III*. [Engelsk udgave: (1977/80a): "The Confession of the Flesh". I: Foucault (1980): *Power/Knowledge*.]
- (1977/94b): "Les rapports de pouvoir passent à l'intérieur des corps". I: Foucault (1994): *Dits et écrits III*. [Engelsk udgave: (1977/80b): "The History of Sexuality". I: Foucault (1980): *Power/Knowledge*.]
- (1977/94c): "Pouvoirs et stratégies". I: Foucault (1994): *Dits et écrits III*.
- (1977/94d): "Non au sexe roi". I: Foucault (1994): *Dits et écrits III*.
- (1978/90): "Qu'est-ce que la critique? (Critique et Aufklärung)". I: *Bulletin de la Société française de Philosophie*, #84 (1990). [Engelsk udgave: (1978/2003): "What is Critique?". I: Foucault (2003): *The Essential Foucault*.]
- (1978/94): "La 'Gouvernementalité'". I: Foucault (1994): *Dits et écrits III*.
- (1980): *Power/knowledge: Selected Interviews & Other Writings 1972-1977*. Ed.: Colin Gordon. Pantheon Books, New York.
- (1981/91): *Remarks on Marx*. Semiotext(e), Columbia University.
- (1981/94a): "Est-il donc important de penser?". I: Foucault (1994): *Dits et écrits IV*. [Engelsk udgave: (1981/2000): "So Is It Important to Think?" I: Foucault (2000): *Power. Essential Works 3*.]
- (1981/94b): "Lacan, le "Libérateur" de la psychanalyse". I: Foucault (1994): *Dits et écrits*.
- (1982): "The Subject and Power". I: Dreyfus, Hubert L. & Rabinow, Paul (1982): *Michel Foucault. Beyond Structuralism and Hermeneutics*. The University of Chicago Press, Chicago.
- (1982/94): "L'herméneutique du sujet". I: Foucault (1994): *Dits et écrits IV*.
- (1982/97): "Sex, Power, and the Politics of Identity". I: Foucault (1997): *Ethics: Subjectivity and Truth. Essential Works 1*.
- (1983/84a): "Preface". I: Deleuze & Guattari (1972/84): *Anti-Oedipus*.
- (1983/84b): "Politics and Ethics: An Interview". I: Rabinow (1984): *The Foucault Reader*. Penguin Books, England.
- (1983/98): "Structuralism and Post-structuralism". I: Foucault (1998): *Aesthetics, Method and Epistemology. Essential Works 2*.
- (1984a): *L'usage des plaisirs. Histoire de la sexualité II*. Éditions Gallimard, Paris. [Engelsk udgave: (1984/85): *The Use of Pleasure. The History of Sexuality 2*. Penguin Books, England.]
- (1984b) *Le souci de soi. Histoire de la sexualité III*. Éditions Gallimard, Paris 1984. [Engelsk udgave: (1985/86): *The Care of the Self. The History of Sexuality 3*. Penguin Books, England.]
- (1984/94a) "L'éthique du souci de soi comme pratique de la liberté". I: Foucault (1994): *Dits et écrits IV*. [Engelsk udgave: (1984/97): "The Ethics of the Concern for the Self as a Practice of Freedom". I: Foucault (1997): *Ethics: Subjectivity and Truth. Essential Works 1*.]
- (1984/94b): "Une esthétique de l'existence". I: Foucault (1994): *Dits et écrits IV*. [Engelsk udgave: (1984/88): "An Aesthetics of Existence". I: Foucault ((1988): *Politics, Philosophy, Culture*. Routledge, New York.]
- (1984/94c): "Le retour de la morale". I: Foucault (1994): *Dits et écrits IV*.
- (1984/97a): "Preface to *The History of Sexuality*, Volume Two". I: Foucault (1997): *Ethics. Subjectivity and Truth. Essential Works 1*.

- (1984/97b): "What is Enlightenment?". I: Foucault (1997): *Ethics: Subjectivity and Truth. Essential Works 1*.
- (1994): *Dits et écrits 1954-1988*, I-IV. Éditions Gallimard, Paris.
- (1997): *Ethics: Subjectivity and Truth. Essential Works of Michel Foucault 1954-1984, Volume 1*. The New Press, New York.
- (1998): *Aesthetics, Method and Epistemology. Essential Works of Michel Foucault 1954-1984, Volume 2*. The Penguin Press, England.
- (2000): *Power. Essential Works of Michel Foucault 1954-1984, Volume 3*. The Penguin Press, England.
- (2003): *The Essential Foucault*. The New Press, New York.

Foucault, Michel & Chomsky, Noam (1971/97): "Human Nature: Justice versus Power". I: Davidson (ed.) (1997): *Foucault and his Interlocutors*. University of Chicago Press, London.

- Fraser, Nancy (1981): "Foucault on Modern Power: Empirical Insights and Normative Confusions". I: Fraser (1989): *Unruly Practices. Power, Discourse, and Gender in Contemporary Social Theory*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- (2003): "Von der Disziplin zur Flexibilisierung? Foucault im Spiegel der Globalisierung". I: Honneth & Saar (2003): *Zwischenbilanz einer Rezeption*.

- Freud, Sigmund (1917/72): "Eine Schwierigkeit der Psychoanalyse". I: Freud (1972): *Gesammelte Werke*, Bd. XII. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main.
- (1923/72): "Das Ich und das Es": I: Freud (1972): *Gesammelte Werke*, Bd. XIII.

- Gergen, Kenneth J. (1994): *Realities and Relationships: Soundings in Social Construction*. Harvard University Press, Cambridge.
- (1997/2001): "The Place of the Psyche in a Constructed World". I: Gergen (2001): *Social Construction in Context*. Sage, London.

Gordon, Colin (1991): "Governmental Rationality: An Introduction". I: Burchell, Gordon & Miller (eds.) (1991): *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. University Of Chicago Press.

Guattari, Félix (1985): "Microphysics of Power/Micropolitics of Desire". I: Guattari (1996): *The Guattari Reader*. Blackwell Publishers.

- Habermas, Jürgen (1981): *Theorie des kommunikativen Handelns*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.
- (1987): "Some Questions Concerning the Theory of Power: Foucault again". I: Michael Kelly (ed.) (1995): *Critique and Power. Recasting the Foucault/Habermas Debate*. MIT Press, Cambridge.
 - (1992): "Further Reflections on the Public Sphere". I: Craig Calhoun (Ed.) (1992): *Habermas and the Public Sphere*. MIT Press, Cambridge.

Hagen, Roar (2000): "Rational choice". I: Andersen & Kaspersen (red.) (2000): *Klassisk og moderne samfundsteori*, s. 219-234. Hans Reitzels Forlag, København.

Heede, Dag (1992): *Det tomme menneske*. Museum Tusulanums Forlag, København.

Helliwell, Christine & Hindess, Barry (1999): "Power". I: Steve Taylor (ed.) (1999): *Sociology. Issues and Debates*. The Macmillan Press Ltd.

Hesse, Heidrun (2003): "'Ästhetik der Existenz'. Foucaults Entdeckung des ethischen Selbstverhältnisses". I: Honneth & Saar (2003): *Zwischenbilanz einer Rezeption*.

Holloway, John (2002): *Change The World Without Taking Power*. Pluto Press, London.

Honneth, Axel (1989): *Kritik der Macht*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.

- (1994): *Kampf um Anerkennung*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.

- (1996): "Pathologies of the Social. The Past and Present of Social Philosophy". I: Rasmussen (1996): *The Handbook of Critical Theory*, Oxford.

- (2003): "Michel Foucault und die Humanwissenschaften". I: Honneth & Saar (2003): *Zwischenbilanz einer Rezeption*.

Honneth, Axel & Saar, Martin (2003): *Zwischenbilanz einer Rezeption. Frankfurter Foucault-Konferenz 2001*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.

Horkheimer, Max (1931): "Die gegenwärtige Lage der Sozialphilosophie und die Aufgaben eines Instituts für Sozialforschung". I: Horkheimer (1988): *Gesammelte Schriften*, Band 3, Frankfurt/Main.

Hutton, Patrick H. (1988): "Foucault, Freud, and Technologies of the Self". I: Martin, Gutman & Hutton (eds.) (1988): *Technologies of the self: a seminar with Michel Foucault*. The University of Massachusetts Press.

Jackson, Janine, Hart, Peter & Coen, Rachel (2003): "How Power Shapes the News". I: *Extra!*, april 2003, FAIR (<http://www.fair.org/index.php?page=1130>).

Kymlicka, Will (2002): *Contemporary Political Philosophy. An Introduction*. Second Edition. Oxford University Press, New York.

Køppe, Simo (1992): "Det ubevidstes eksistens". I: *Psyke & Logos*, # 16. Dansk psykologisk forlag, København.

Køppe, Simo & Olsen, Ole Andkjær (1981): *Freuds Psykoanalyse*. Gyldendal, København.

Lacan, Jacques (1960/77): "The subversion of the subject and the dialectic of desire in the Freudian unconscious". I: Lacan (1977): *Ecrits. A selection*.

- (1977): *Ecrits. A selection*. Tavistock Publications, Great Britain.

Laclau, Ernesto & Mouffe, Chantall (1985): *Hegemony and Socialist Strategy. Toward a Radical Democratic Politics*. Verso, London.

Leyens, Jacques-Philippe & Dardenne, Benoit (1996): "Basic Concepts and Approaches in Social Cognition". I: Hewstone, Stroebe & Stephenson (eds.) (1996): *Introduction to Social Psychology*, kap. 5. Blackwell Publishers, Oxford.

- Lukes, Steven (2005): *Power. A Radical View*. 2. Ed. Palgrave Macmillan, GB.
- MacIntyre, Alasdair (1981): *After Virtue*. Duckworth, London.
- Marcuse, Herbert (1964): *One Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*. Routledge & Kegan Paul Limited, London.
- Marx, Karl & Engels, Friedrich (1846/1958): *Die Deutsche Ideologie. - I. Feuerbach*. I: Marx/Engels (1958): *Werke*, Band 3.
- (1848/1959): *Manifest der Kommunistischen Partei*. I: Marx/Engels (1959): *Werke*, Band 4.
- Menke, Christoph (2003): "Zweierlei Übung. Zum Verhältnis von sozialer Disziplinierung und ästhetischer Existenz". I: Honneth & Saar (2003): *Zwischenbilanz einer Rezeption*.
- Meyer, Frank S. (1964): "Freedom, Tradition, Conservatism". I: Meyer (ed.) (1984): *What is Conservatism?*. Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Mills, Jon (2004): "The I and the It". I: Mills (ed.) (2004): *Rereading Freud. Psychoanalysis through Philosophy*. State University of New York Press, NY.
- Månson, Per (2000a): "Marxisme". I: Andersen & Kaspersen (red.) (2000): *Klassisk og moderne samfundsteori*.
- (2000b): "Max Weber". I: Andersen & Kaspersen (red.) (2000): *Klassisk og moderne samfundsteori*.
- Negri, Antonio (1968): "Keynes and the Capitalist Theory of the State post-1929". I: Negri (1988): *Revolution Retrieved. Selected Writings on Marx, Keynes, Capitalist Crisis and New Social Subjects 1967-83*. Red Notes, London, England.
- Nielsen, Peter (2004): "Marx, marxisme(r) og den videnskabsteoretiske diskurs - Jagten på den forsvundne skat". I: Fuglsang & Olsen (red.) (2004): *Videnskabsteori i samfundsvidenskaberne - På tværs af fagkulturer og paradigmer*. 2. udgave. Roskilde Universitetsforlag, Frederiksberg.
- Nissen, Morten (2002): "Det kritiske subjekt". I: *Psyke & Logos* (2002), #1, Psykologisk Forlag.
- (in press): "The place of a positive critique in contemporary critical psychology". I: *Forum Kritische Psychologie*, forventet 2006.
- Norton, Philip & Aughey, Arthur (1981): *Conservatives and Conservatism*. Temple Smith, London.
- Offe, Claus (1972): "Klassenherrschaft und politisches System. Zur Selektivität politischer Institutionen". I: Offe (1972): *Strukturprobleme des kapitalistischen Staates*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.
- (1989): "Fessel und Bremse. Moralische und institutionelle Aspekte 'intelligenter Selbstbeschränkung'". I: Honneth (ed.) (1989): *Zwischenbetrachtungen: im Prozess der Aufklärung*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.

- Poster, Mark (1989): *Critical Theory and Poststructuralism: In Search of a Context*. Cornell University Press, New York.
- Raffnsøe, Sverre og Gudmand-Høyer, Marius T. (2004): "Michel Foucaults historiske dispositivanalyse". Working paper, nr. 2004-011. CBS, København.
- Rawls, John (1985): "Justice as Fairness: Political not Metaphysical". I: Rawls (1999): *Collected Papers*. Harvard University Press, England.
- Rose, Nikolas (1996a): *Inventing our Selves: Psychology, Power, and Personhood*. Cambridge University Press, UK.
- (1996b): "Governing 'advanced' liberal democracies". I: Barry, Osborne & Rose (eds.) (1996): *Foucault and Political Reason*, UCL Press, London.
- Sandel, Michael (1982): *Liberalism and the Limits of Justice*. Cambridge University Press.
- Schwartz, Thomas (1973): *Freedom and Authority: An Introduction to Social and Political Philosophy*. Encino, California.
- Smart, Barry (1983): *Foucault, Marxism and Critique*. Routledge and Kegan Paul, London.
- Stern, Daniel (1985): *The Interpersonal World of the Infant: A View from Psychoanalysis and Developmental Psychology*. Basic Books Inc, New York.
- Taylor, Charles (1995): *Philosophical Arguments*. Harvard University Press, USA.
- Torring, Jacob (1999): *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Žižek*. Blackwell, Oxford.
- Tynell, Jesper (2002): "Det er min egen skyld. Nyliberale styringsrationaler inden for Human Resource Management". I: *Tidsskrift for arbejdsliv*(2002), #2.
- Villadsen, Kaspar (2004): "Filantropiens genkomst - Medborgerskab, fællesskab og frihed under ombrydning". I: *Dansk Sociologi*, 2004, #1.
- Wendt, Rasmus Alex, Vilby, Knud & Nielsen, Morten (2003): *Aids, patenter og retten til liv*. Redaktør: Gertrud Bjørning. Mellemløkeligt samvirke & Sydafrika Kontakt.
- Zahavi, Dan (2003): "Phenomenology of Self". I: Kircher & David (eds.): *The Self in Neuroscience and Psychiatry*. Cambridge University Press.
- Žižek, Slavoj (1989): *The Sublime Object of Ideology*. Verso, London.
- (1994): "The Spectre of Ideology". I: Žižek (1994): *Mapping Ideology*. Verso, London.

Summary

In this thesis, the author examines 'the battle of subjectivity' taking place in late capitalist society. This is done through, what is called a neo-Foucaultian analysis of subtle forms of power. Central to this project are considerations on human subjectivity. It is argued that subjectivity must be understood as an individually-specific subjective configuration, which is basically formed by social and discursive forms of power. The Foucaultian conception can in this sense be seen as an intermediate position between conceptions of the subject found in radical social constructivism and more traditional, essentialist psychological theories.

In addition, it is argued that such alternative conceptions of the subject in a problematic way form part of conservative and liberal ideology, and that a Foucaultian approach can transcend these conceptions, and call attention to the possibilities of an ethical-critical attitude of the individual. Through this one can try to avoid the different ways of often unconsciously supporting social domination.

Further, it is shown how complex and historically specific forms of structural, epistemic-discursive and especially practical-disciplinary power - and the interplay between these - contribute to the integration of individuals in the overall power apparatus. They thereby support late capitalist forms of domination, including those present in modern working life. This integration, it is argued, is enhanced by the neoliberal societal development of the last decades, the corresponding depoliticization of public life and the development of, what might be called a neoliberal form of subjectivity.

Finally, this societal situation has made topical various problems in Foucaults approach. For this reason, deliberations are undertaken on what perspectives there could be in a contemporary 'neo-Foucaultian' approach for the development of subjective and social forms that are free from the subtle forms of domination in late capitalism.

[Poulsen, Lars (2006): *Kampen om subjektiviteten - En neo-foucaultiansk analyse af den senkapitalistiske magts subtile former*. MA Thesis. University of Copenhagen.]